

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Januari 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIR, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Toegetroden als lid:

Het Stedelijk Museum te Amsterdam,

Mej. M. de Man, conservatrice van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.

Mr. A. J. L. van Beeck Calkoen, te 's-Gravenhage,

R. W. P. de Vries, te Amsterdam.

In de ledenlijst is foutief vermeld de Heer A. van Beek, pastoor te Rotterdam. Men leze: J. A. van Beek, deken en pastoor te Rotterdam. Evenzoo leze men: Riemsdijk (Jhr. A. W. G. van) te Haarlem, in plaats van: Riemsdijk (A. G. W. van).

Staatsbegrooting.

Voorloopig Verslag en Memorie van Antwoord.

De dit jaar voor het eerst voor subsidie voorgestelde monumenten gaven geen aanleiding tot opmerkingen. Alleen werd door eenige leden een lans gebroken voor niet genoemde bouwwerken, als de groote kerk te Breda, de hervormde kerken te Winschoten en te Soeren en het gemeentehuis te Hasselt. De minister erkende de architectonische en geschiedkundige waarde der door de Kamer voorgedragen monumenten. Z.Exc. onthield zich van bepaalde toezegging, doch verklaarde zich gaarne bereid, om, zoodra hiertoe gelegenheid zal zijn, ook deze monumenten voor Rijks-subsidie in aanmerking te doen komen.

Naar aanleiding van tegen de subsidie aan de kerk te Veere geopperde bezwaren, werd er door Z.Exc. terecht op gewezen, dat bij de Rijksbijdragen in de allereerste plaats moet gelet worden op de historische beteekenis en kunstwaarde, onverschillig of het betrokken monument in een meer of minder bezocht gedeelte van het land gelegen is.

Het voorstel tot instelling eener commissie tot beschrijving der monumenten en tot het aangeven van de middelen tot behoud hiervan, gelijk door den Bond aan de Regeering was verzocht, werd door eenige leden met voldoening begroet. Vele andere leden daarentegen hadden, vooral met het oog op den toestand van 's lands financiën, bezwaar tegen het toestaan van eene nieuwe vaste jaarlijksche uitgave van ten minste *f*7500.— Zij vreesden, dat de instelling der Commissie zoude leiden tot eene bedenkelijke »overdrijving in de richting van het ontdekken en restaureeren.”

In de Memorie van Antwoord werd de instelling der Commissie krachtig verdedigd. Z.Exc. wees er op hoe thans nog veel verloren gaat, dat, zoo tijdig de waarde bekend ware geweest, behouden had kunnen blijven. Juist, daar bij ons reeds zooveel is verloren gegaan, »klemt de noodzakelijkheid, om alles te doen, ten einde te behouden wat nog overig is.”

Een belangrijk voordeel van de instelling der Commissie werd ook genoemd, dat daardoor »meerdere zekerheid wordt verkregen, dat bij de beoordeeling van de waarde der te herstellen monumenten omtrent de rangorde, waarin zij c. q. voor Rijkssubsidie in aanmerking zouden kunnen komen, meer stelselmatig dan thans mogelijk is, kan worden te werk gegaan.”

De restauratie van belangrijke monumenten vond in den Minister een warmen verdediger. Hierbij toch »dient niet uit het oog te worden verloren, dat niet alleen het behouden en de noodige herstelling dezer reeds veel te lang verwaarloosde gedenkteekenen uit ons verleden een

nationale plicht is en de belangstelling in onze geschiedenis en onze kunst bevordert, doch ook door deze herstellingen zelve onze kunst-nijverheid en kunst-ambachten op een hooger pijl worden gebracht, eene omstandigheid, waarvan ook de materiële voordeelen niet gering zijn te schatten." De herleving van verschillende takken van kunstnijverheid en bouwambachten »is zeker voor geen klein deel te danken aan wat op het gebied der restauratie van monumenten is geschied".

Na deze warme en gelukkige verdediging in de Memorie van Antwoord werden de betrokken posten van de begroting door de Kamer zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Nederlandsche Museum voor Geschiedenis en Kunst. Aanwinsten.

In het vorige nummer van dit Bulletin (blz. 19), toen wij onze oudste stukken van vaderlandsche pottenbakkerskunst bespraken, hebben wij er op gewezen, dat daar, in de keuze der kleuren, zekere overeenkomst was te vinden met de producten van oude Italiaansche fabrieken. Wij eindigden met de hoop uit te spreken, spoedig meer over den oorsprong van het Noord-Nederlandsche aardewerk te kunnen mededeelen. Door een nieuwe zeer belangrijke aanwinst, zijn wij thans daartoe in staat.

Voor onze verzameling werd aangekocht een stuk, nog niet lang in den handel en uit privaatbezit in Portugal afkomstig, n. l. een tegeltableau van twaalf tegels, voorstellende: »Het bezoek van Maria aan Elisabeth," voluit geteekend: »*Niculoso Italiano me fecit*"

Deze Niculoso is de eerste bekende Italiaan die in Spanje de techniek der Italiaansche ceramiek importeerde. Hij had zijn werkplaatsen te Sevilla. Belangrijke tegelversieringen van hem zijn nog te bewonderen in het Alcazar en in de kerk van Sta Paula te Sevilla en in de kerk van Sta Anna te Triana ¹⁾. Het laatste werk is gedateerd: 1503. Naar den stijl van deze tegels te oordeelen, naar de kleuren waarover de ceramist beschikt, moet Niculoso zijn opleiding in Faenza of Cafaggiolo genoten hebben. De invloed van de Italiaansche ateliers in Spanje wordt vooral in de 2e helft der 16e eeuw merkbaar.

Nu weten wij uit van Mander, dat Henrick Cornelissen Vroom, de bekende Haarlemsche marineschilder, in zijn jeugd het pottenbakkersvak had geleerd van zijn vader, die zeer bedreven was in de kunst van plateelen

1) Zie over Niculoso: Otto von Falke, Majolika, uit de serie der »Handbücher der Königlichen Museen zu Berlin". Berlin. W. Spemann.

of porceleynen te maken, en dat hij, nog jong zijnde, naar Sevilla vertrok en daar bij een Italiaan aan 't plateelschilderen ging.

Vroom die in 1566 geboren is, kan wel is waar onmogelijk Niculoso gekend hebben, maar heeft toch zeker 's meesters tegelversieringen in bovengenoemde kerken gezien en is in elk geval geschoold in de techniek welke Niculoso van uit Italië naar Spanje had overgebracht. Later, vertelt van Mander, kwam Vroom naar Italië en te Venetië »weder aan de Majoolkens oft Porceleynen.»

Leggen wij naast het tegeltableau van Niculoso, bijvoorbeeld, den tegel met den musketier, van omstreeks 1600. uit onze verzameling, dan wordt het duidelijk hoe de laatste ontstaan is.

Ontegenzegglijk, de getuigenis van v. Mander omtrent den vader van Vroom bewijst het, bloeide ook vóór dat de Italiaansche invloeden zich lieten gelden, in ons land een plateelbakkerskunst, maar zeker is het, dat de producten welke wij als de oudste kennen, wat techniek betreft, terug gaan op Italiaansche fabrikaten. Het tableau van Niculoso vertoont inderdaad een zelfde palet als ons potje met de wapens van Haarlem en Amsterdam, als de voorwerpen besproken in het vorig Bulletin: bruin, geel, groen, blauw, mangaan-rood; de nuanceering is alleen fijner in het Italiaansche werk, de teekening vaster; de vetheid van het glazuur, het wit van het email komen volmaakt overeen. Het historisch verband tusschen onze nationale plateelbakkerskunst en de Italiaansche is hier aanschouwelijk gemaakt.

De vraag blijft nog altijd, — hoe zag het vroegere aardewerk er in Holland uit, wees ook dat niet op Italiaansche voorbeelden? Wij weten immers, dat reeds in 1547 een zekere Guido Savino, een Durantees, zijn kunst in Antwerpen uitoefende; het groote tableau met de bekeering van Paulus, in de verzameling van »Het Steen» te Antwerpen, is zeer vermoedelijk een product van zijn werkplaats, maar in elk geval schijnen onze plateelbakkers nog behoefte gevoeld te hebben zich in hun techniek te volmaken en vond onze Hendrick Vroom het wenschelijk in de ateliers door Niculoso in Sevilla gesticht, les te gaan nemen. Hij is ook zeker wel niet de eenige geweest die naar Italië trok en hoezeer de Hollanders van die lessen wisten te profiteeren, bewijst het mooie latere Delftsche produkt.

Het spreekt van zelf, de Hollander van het einde der 16^e eeuw ging mee met den smaak van zijn tijd en inspireerde zich op wat men toen het meest bewonderde en het zou van een onhistorischen zin getuigen, wanneer wij van hem verwachtten, dat hij de nog edeler versieringskunst uit vorige perioden zich ten voorbeeld had gesteld. Een dergelijk eclectisme is misschien van onze hedendaagsche ceramisten te eischen. De gelegenheid wordt hun thans geboden.

Onlangs werd, te Keulen, aangekocht een vaas van Faenza aardewerk uit de 15^e eeuw, afkomstig uit de verzameling Stein, te Parijs, geveild in 1899, (hoogte 30 c. M.)

De vaas heeft den bekenden Albarefflo vorm (cylindervormig, zich naar boven eenigszins verbreedende, op schuintoelopen den voet met korten uitstaanden hals, zonder deksel.) en is voorzien van twee ooren als gevleugelde draken. De versiering in donkerblauw, bruinachtig geel, groen en mangaan rood op wit, vertoont aan de eene zijde een groote bloem uitkomende tegen een achtergrond bezaaid met kleine bloemtakken, aan de andere zijde een wapenschild, gedeeld: 1 van goud met »sega'' van lazuur, 2 van lazuur met »sega'' van goud. Het voorwerp is nagenoeg ongeschonden tot ons gekomen. De prachtige bouw met haar volkomen juiste verhoudingen, de indeeling en de sonore, harmonische kleuren van de versiering maken deze vaas tot een op zich zelf staand monument van groote beteekenis. Zij bezit al de frissche, zelfbewuste kracht van de vroeg-renaissance, toen de gothische vormen tot hun grootste rijpheid werden gebracht. Innig rijk is de versiering, zonder zweem van zinnelooze praal.

Inderaad mij is geen stuk bekend dat zoo volledig de 15^e eeuwsche ceramiek van Faenza resumeert.

A. Prr.

Rembrandt's Nachtwacht.

Het Rapport aan Hare Majesteit de Koningin uitgebracht door de Rijks-Commissie tot het nemen van proeven, betreffende de verlichting van Rembrandt's »Nachtwacht'' (corporaalschap van Banning Cocq) dient in dit Bulletin besproken te worden. Het raakt een ernstig museumbelang.

Het publiek zal, niettegenstaande den eerbied welken het voor officieële commissiën koestert, allicht iets komieks in de verschijning van dit lijvig document hebben gevonden.

Hoe nu, iedereen had de »Nachtwacht'' tijdens de Rembrandt-tentoonstelling eerst recht kunnen bewonderen, iedereen, landsman en buitenlander, was het er over eens, dat het schilderij, geplaatst als het was in het Suasso-Museum, een genot te smaken gaf dat men in het Rijks-Museum moest derven, — was dan de vroedheid van zes en twintig lieden noodig om nog eens uit te maken, welke verlichting de beste was?

Toch wel, want nog altijd waren verschillende deskundigen van meening, dat van de zoogenaamde Rembrandt-zaal in het Rijks-Museum iets goeds te maken was. En terecht verlangde de Regeering deze zaak in 't reine te zien gebracht.

Een groote Commissie werd benoemd, waarin voorstanders van bovenlicht zoowel als voorstanders van zijlicht vertegenwoordigd waren. Een gebouw werd gezet waarin men het schilderij, op verschillende wijzen verlicht, kon bekijken.

De Regeering vatte haar taak zoo ruim mogelijk op.

Er bestond maar één gevaar, dat die zes en twintig heeren het nooit

onder elkander één's zouden worden, dat men met groot kraakeel uit één zou gaan en, dat de zaak onafgedaan zou blijven.

Ziet, werkelijk deed zich het wonder voor, dat, op een onbeduidende minderheid van twee personen na, men het eens werd. Duidelijk hadden de feiten gesproken. Kerngezond was de zaak. »*In zuidwestelijk zijlicht wordt het beste stelsel van verlichting gevonden*».

In de dagen, dat de »Nachtwacht» aldus in het »Proeflokaal» was tentoongesteld, wilde het geluk, dat ik als waarnemend hoofddirecteur van 't Rijks-Museum fungeerde. Het eerste wat ik deed, was onmiddellijk hiervan profiteeren en het schilderij gaan zien. De aandoening was weer dezelfde en de omstandigheden waren aangenamer, doordat de zaal nu ruimer was dan eertijds in het Suasso-Museum. Natuurlijk zag men niet van uit alle plaatsen in de zaal even goed, dat is nooit, nergens met niet één schilderij het geval, maar ik overdrijf niet, wanneer ik schrijf, dat ik op de minst gunstige plaats het stuk toch nog oneindig veel mooier zag dan in de Rembrandtzaal, met haar bovenlicht.

Ik zou zeer aandachtiglijk den heelen bundel stukken van het Rapport hebben moeten doorlezen, om mij te kunnen verklaren, waarom men zóó wijdloopig is geweest, om een zóó eenvoudige zaak, een zóó gemakkelijk verkregen resultaat, waaromtrent een zóó zoete eensgezindheid bestond, mede te deelen. Eerlijk beken ik dit niet gedaan te hebben.

Wat men van een kunstwerk vraagt is dan toch maar zooveel mogelijk genot te verschaffen. De Rijks-Commissie verklaarde met vier en twintig tegen twee stemmen, dat »de Nachtwacht» aan dien zisch voldoet, wanneer tentoongesteld in Z. Westelijk zijlicht. Hoe kort is dat te zeggen! Wat heeft men met al die stukken van doen? Gaat men iets wat in tien woorden duidelijk is te maken in het breede argumenteeren, dan wordt men zelden boeiend.

Er is in den bundel maar één ietwat pikant stuk, de nota van Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, een der twee voorstanders van bovenlicht. En zelfs dit stuk zegt toch ook niet veel, wanneer men het maar nuchter aanziet.

Het groote publiek nu is nuchter.

Dat publiek zal onwillekeurig bij de lezing van 's heeren de Stuers' nota denken aan moeder die Pietje met vele woorden betoogt, dat gemberstroop niet lekker is en levertraan wel, — maar Pietje heeft één's van gemberstroop gesnoept en weet wel beter, en onder heel de preek van moeder zint hij alleen maar op middelen, om nog eens van die gemberstroop te proeven en geen levertraan meer te drinken.

Aan de meest geleerde, de fijnst uitgesponnen argumenten heeft ten slotte het publiek maling. Het laat zich geen knollen voor citroenen verkoopen. Het wenscht weer te genieten. En al noemt nu de Heer de Stuers bovenlicht veel gunstiger dan zijlicht, toch wil het de »Nachtwacht» liever mooi zien met zijlicht, dan suf onder bovenlicht. Zalig zijn de armen van geest!

Neen, die nota geeft maar één ernstig argument, — de leelijke zeventig duizend gulden, noodig voor de verbouwing van de Rembrandtzaal.

Waar blijft Maecenas, om dit argument te vernietigen en aan de begrijpelijke scrupules van de Regeering te gemoet te komen?

A. PIR.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag betrekkelijk Edam's Museum over het jaar 1901.

Uit de lange lijst van aanwinsten stippen wij slechts aan, dat de 18de eeuwse schoorsteenbetimmering, die reeds in bruikleen in het museum aanwezig was, aangekocht is.

Ook het Museum te Edam blijkt deelgenomen te hebben aan de tentoonstelling in Amsterdam gehouden van wege het Genootschap Architectura et Amicitia.

Van het bezoek der leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond op 22 Juni wordt met voldoening melding gemaakt.

Verslag van de Commissie van Beheer over de Verzameling van Geschied- en Oudheidkundige Voorwerpen te 's-Gravenhage, over 1901.

Van de aangekochte schilderijen dienen hier de volgende vermeld te worden.

Adriaan van de Venne. Een rederijkersvertooning op het Buitenhof.

Bartholomeus van Bassen, 1650. Gezicht op de Nieuwe Kerk, die echter in enkele bijzonderheden afwijkt van den werkelijken toestand, hetgeen hieruit te verklaren is, dat voor het eerst in 1656 voltooide gebouw niet het ontwerp van van Bassen zelf maar dat van Pieter Arentsz. Noorwits gevolgd is.

Jan ten Compe. Gezicht op de twee buitenplaatsen Schudjebeurs en Schuddegeest, die vroeger gestaan hebben ten noorden van de tegenwoordige Javastraat.

Dezelfde. Gezicht op Scheveningen.

Dan twee aan Rombout Verhulst toegeschreven meer dan levensgrootte beelden, Flora en Hercules, die zich op het Buitenhof in den voorgevel van een in de tweede helft der 17de eeuw door den schilder Willem Doudijns bewoond huis bevonden. En een verguld zilveren beker in

den vorm van een schip, volgens overlevering behoord hebbend aan Piet Heyn.

Onder de moderne teekeningen is er een die ook voor de oudheidkunde niet zonder belang is, nl. een tekening van A. Wynantsz., afbeeldende het inwendige van de Gothische zaal in het Noordeinde, toen daar gehuisvest was de vermaarde verzameling oude schilderijen van koning Willem II, welke heerlijke collectie te kwader ure ons land verlaten heeft. De afzonderlijke kunstwerken zijn zeer duidelijk afgebeeld, zoodat die teekening dus voor kunsthistorisch onderzoek nog menigen dienst kan bewijzen.

Verslag over het voorgevallene in de gemeente-verzamelingen van Utrecht in 1901.

Dit verslag is in meer dan één opzicht zeer belangrijk. Vooreerst waren de aanwinsten gedurende 1901 nog talrijker dan in het vorige jaar, zoodat meer dan 500 nummers op den algemeenen inventaris geboekt konden worden. Laten wij de archiefstukken en de boeken buiten beschouwing dan blijft er bij de overige afdeelingen nog veel vermeldenswaardigs over. Zoo een gebeeldhouwde steen uit de fries van het Koningshuis te Rhenen, met de afbeelding van een smederij. Met een anderen reeds aanwezigen steen, voorstellende den oogst, zijn dit de eenige overblijfselen van het elders in dit nummer besproken paleis van den Winterkoning. Dan drie op het archiefkamertje van den Dom gevonden meubelen; de stoel van een oude scheepsglobe, die zich reeds in het Museum bevond, een canapé in Louis XVI stijl, die in een onooglijken toestand verkeerde, maar thans van de verf ontdaan en nieuw opgemaakt het meubilair van het Museum met een rijk meubel vermeerderd heeft, en een gothieke archiefkast die uitnemend geschikt bleek om het middeleeuwsche aardewerk te bergen.

Verder wordt een hoogst gewichtige aangelegenheid in dit verslag te berde gebracht, nl. de uitlegging van het museumgebouw en de vereeniging daarin van alle te Utrecht bewaarde oude kunstvoorwerpen. Reeds was men verzekerd van de medewerking van het bestuur van het Museum Kunstliefde, en het tot stand komen van zulk een centraal museum scheen beklonken, toen ook de Aartsbisschop, Mgr. van de Wetering, zich bereid verklaarde, het tot buiten onze grenzen vermaarde Aartsbisschoppelijk Museum in bruikleen naar het Stedelijk Museum te doen overbrengen. Maar helaas vond men bij den Aartsbisschop van de Oude Clerezy, Mgr. Gul, niet dezelfde medewerking. Niet het aantal der van de Oud-Roomschen te verwachten voorwerpen, maar het gehalte maakte de medewerking van dezen kant hoogst wenschelijk, immers de kostbare albe van Bisschop Bernulf, de gothieke hamer van Sint Marten, de zilveren drinkschaal van Cornelis Musius bevinden zich in hun bezit. Wij kunnen dit overzicht niet eindigen zonder de hoop uit te spreken, dat het aan Mgr. Gul moge

behagen, terug te komen van zijn weigerachtige houding en mede te werken tot het tot stand komen van een Utrechtsch Museum, dat in menig opzicht het Rijksmuseum te Amsterdam naar de kroon zou steken.

Oud-Leiden.

Op eene bijeenkomst van belangstellenden uit *Leiden* en *Omstreken* is eene Vereeniging „**Oud-Leiden**” gesticht.

Het doel dezer Vereeniging is belangstelling te wekken en kennis te verspreiden aangaande de geschiedenis, ook die van kunst en nijverheid, van de stad en hare omstreken, en mede te werken tot behoud der aldaar nog aanwezige belangrijke bouwwerken en voorwerpen belangrijk voor geschiedenis en kunst.

De Vereeniging zal haar doel trachten te bereiken door het houden van bijeenkomsten, het organiseeren van tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften, gewijd aan de geschiedenis der stad, het bijeenbrengen van gegevens over gebouwen en voorwerpen, belangrijk voor Leiden's kunst en geschiedenis.

Door ook hare aandacht te vestigen op de bouwkundige overblijfselen uit den ouden tijd, hoopt de Vereeniging tevens mede te werken om het eigenaardig uiterlijk der stad, welke zoovele vreemdelingen jaarlijks tot zich aantrekt, te behouden.

Tot bestuursleden zijn gekozen, Mr. J. C. Overvoorde, *Voorzitter*, Prof. Dr. P. J. Blok, G. Gerlings, *Penningmeester*, D. Hartevelt en H. G. A. Obreen, *Secretaris*.

Met belangstelling begroeten wij de oprichting van deze vereeniging in de oude sleutelstad en gaarne wenschen wij haar veler steun. De contributie bedraagt voor leden *f* 2.50 per jaar en voor lid-begunstiger *f* 10.—

De op ruime schaal verspreide circulaire is versierd met een gezicht op de stad naar P. Bast en een gezicht op den Burcht naar de illustratie bij Orlers.

Zutphen.

In de laatste raadsvergadering te Zutphen is besloten, om de oudheden, welke de gemeente in eigendom heeft, in bruikleen af te staan aan eene commissie van zeven leden, waarvan er drie door den raad en drie door het bestuur van »Zutphen Vooruit” zullen benoemd worden, terwijl een lid van het Dagelijksch Bestuur als permanent lid der commissie zal fungeeren. Het doel is, om op die wijze een gemeente-museum te stichten, waaraan de gemeente jaarlijks *f* 350.— subsidie zal schenken.

N. R. Ct. 6 Januari 1903. II.

Oude Monumenten.

Den 23en November l.l. werd te Arnhem door den Heer Mr. J. F. Bijleveld, namens Gedeputeerde Staten van Gelderland, de Provinciale Geldersche Archeologische Commissie geïnstalleerd. Op zijn voorstel werden de Heeren Dr. J. S. van Veer en F. A. Hoefer benoemd tot Voorzitter en Secretaris-penningmeester der Commissie.

De Commissie heeft als haar orgaan gekozen de Bijdragen en Mededeelingen van »Gelre».

Het in de Groote kerk te Breda ontdekte graf.

In den tijd, waaruit dit graf stamt, was het gebruikelijk — wanneer het heel groote heeren gold — om den overledene twee malen af te beelden: eenmaal levend en geknield, en vervolgens daaronder, dood, naakt, liggend. Dat systeem was nog in zwang in de eerste helft van de XVIIe eeuw, zooals blijkt uit het graf van prins Willem van Nassau-Oranje te Delft, alleen met dit verschil dat het levend beeld niet knielt, maar zit en het doode niet naakt is.

Het te Breda gevonden graf was kennelijk op dezelfde wijze ingericht. Boven het thans ontdekt liggende beeld is er een plaat geweest, waarop een knielende figuur, die de nis vulde.

De weelde en de kostbaarheid van dit monument sluiten de mogelijkheid uit, dat dit graf bestemd zou zijn geweest voor een der bouwmeesters van de kerk. In dit graf moet een groote mijnheer liggen, die zich vermoedelijk zal hebben omgekeerd, toen de wandalen het kunstwerk te zijner eere opgericht, vernielden.

Ik vermoed dat het bekende praalgraf van Engelbert II en diens vrouw Limburg van Baden oorspronkelijk op dezelfde manier de knielende beelden hier twee personen vertoond heeft, geplaatst op de steenen tafel door vier helden getorst. Onder die tafel liggen hun lijken afgebeeld. Deze dispositie past geheel in de destijds aangenomen inrichting van een praalgraf. Daardoor alleen worden de steenen tafel en de ingespannen houding der vier dragende helden verklaard. Zijn die twee knielende beelden nooit tot uitvoering gekomen? of hebben de beeldstormers ze vernield om Gode aangenaam te zijn, gelijk zij zooveel in de kerk van Breda hebben kapot geslagen?

Wie zal het zeggen!

VICTOR DE STUERS.

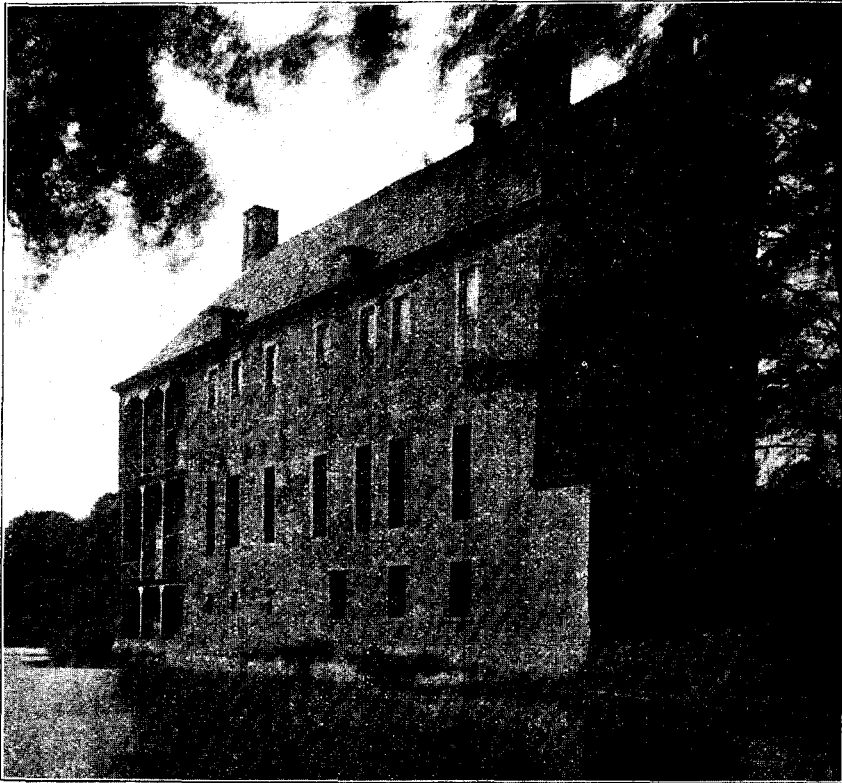
Het huis ten Dijke.

Wederom is het doodvonnis geveld over een der uit de middeleeuwen stammende kasteelen in ons vaderland. Op 18 December 1902 is het »huis ten Dijke», staande aan de noordkust van de prov. Groningen ten

noorden van Eenrum en nabij het dorp Pieterburen, op afbraak verkocht. Als deze regels het licht zien, zal met het sloopingswerk reeds een aanvang zijn gemaakt.

Het zal den lezers van ons Bulletin zeker niet onwelkom zijn een en ander van dit merkwaardige slot te vernemen.

Het huis ten Dijke komt als woning van een Ommelander hoofdling het eerst voor in 1406. Toch moet het ouder zijn, de bouworde van den gothieken toren doet een ontstaan in de 14de eeuw vermoeden.

Voor den lezer van dit oudheidkundig tijdschrift zal het van weinig belang zijn te vernemen de filiatie der eigenaren, welke van 1406 af met zekerheid en nauwkeurigheid kan worden vastgesteld. Elders heb ik die filiatie uitvoerig reeds medegedeeld. Genoeg zij het hier te vermelden, dat het huis in handen is geweest van achtereenvolgens de volgende geslachten: Ponte (of ten Bruggen), Rengers, Manninga, Horenken en Alberda. Gedurende 500 jaren is het huis ten Dijke of Dijksterhuis nooit verkocht, doch telkens van den eenen eigenaar op den andere vererfd. Sedert 1845 is Dijksterhuis onbewoond gebleven.

Uit de geschiedenis van het huis moet nog worden vermeld, dat he oorspronkelijk een rooﬂslot is geweest en dat zijn vermaardste bewoner^t is geweest de in 's lands historie zoo bekende watergeus Diderik Sonoy, die de drie laatste jaren zijns levens op Dijksterhuis bij zijn schoonzoon Luint Manninga doorbracht. Sonoy overleed op 2 Juni 1597 op Dijksterhuis en werd begraven in de naburige kerk van Pieterburen, waar zijn grafzerk alsmede zijn rouwbord nog de herinnering aan hem levendig houden.

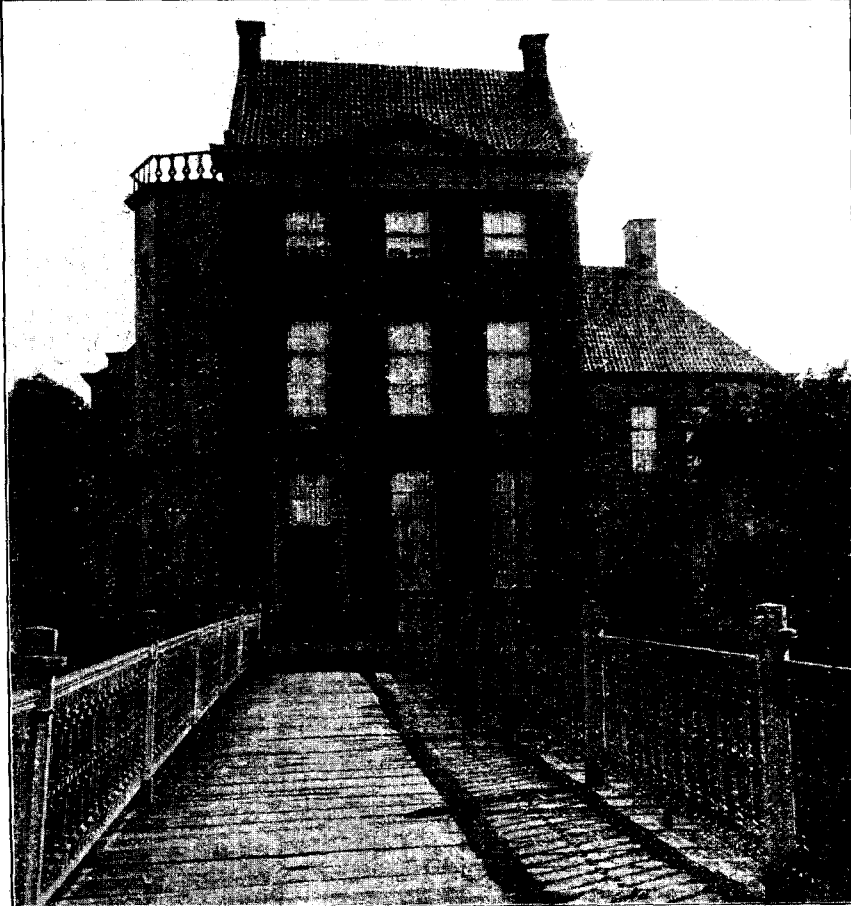
Dijksterhuis ligt op ongeveer tien minuten afstand van den noordelijken zeedijk der prov. Groningen, eenzaam te midden der boomlooze kleilanden. Ver in den omtrek en vooral van uit de zee maakt het hooge huis, grootendeels in het bosch verscholen, een trotschen indruk, zooals het daar boven de omgeving uitsteekt. Naderbij gekomen verwondert men zich over de statige eiken, welke hier welig tieren, zoo geheel in afwijking van den plantengroei der omliggende streken, die geene boomen, hoogstens enkel iepen kent. De reden hiervan is, dat het huis ten Dijke, met zijne binnen lanen en singels gelegen omgeving van ongeveer 12 hectaren groot, is gebouwd op een zandplaat in het wad. In vroegere eeuwen heeft het huis buitendijks gelegen, even ten noorden van den dijk, waaraan het dorp Pieterburen is gebouwd. Nog tot voor weinig jaren zag men in den ouden zeskantigen toren van het huis de ringen, waaraan de booten en schepen, uit zee teruggekeerd, konden worden vastgelegd. Zoo bood het huis in de 14de en 15de eeuw voor zijne bewoners eene uitstekende gelegenheid aan om het strandrecht of beter gezegd zoowel den strandroof als den zeeroof uit te oefenen. Het is toch van elders voldoende bekend, dat in de genoemde eeuwen aan de kusten der Noordzee, vooral aan de Oostfriesche kust, onderscheidene kasteelen werden bewoond door »vitaliebroeders'' of »likedeelers'', onversaagde zeeschuimers, soms van hooge geboorte, die de monden van Eems en Weser en de Wadden geruimen tijd onveilig hebben gemaakt. Nog in de 16de eeuw leefde de slechte naam van het huis ten Dijke, vooral ten opzichte van de uitoefening van het strandrecht voort. Men beweert zelfs, dat van Lennep, in zijn Ferdinand Huick, waarin hij van den op strandroof belusten heer van Murèl spreekt, daarmede het huis ten Dijke heeft bedoeld.

Zooals het huis daar thans, (hoeveel dagen nog?) staat, is het duidelijk in verschillende tijdperken gebouwd. Stamt de toren, welke waarschijnlijk altijd een plat dak heeft bezeten, om tot uitkijk te kunnen dienen, uit de 14de of 15de eeuw, ook het achtergedeelte van het huis zal vermoedelijk uit de 15de of 16de eeuw zijn. Op den achtersingel geeft het hooge van zware baksteen en gebouwde huis dan ook het zuiverst den indruk van een uit de grachten oprijzend middeleeuwsch slot.

Wie de afbeelding op de kaart van Coenders (1686) vergelijkt met de teekening op de kaart van Beckeringh (1790) en den huidigen toestand, zal de voorzijde aanmerkelijk gewijzigd vinden.

Het hooge voorhuis, met een gevel met lijstgoot, passende in een

stadsstraat, doch niet bij een landhuis of kasteel, is in 1791 door Jhr. Gosen Geurt Alberda gebouwd. Met trots wijst hij in zijn dagboek op dezen bouw, in zijne oogen eene »verfraaying" van het slot en binnenshuis liet hij ter herinnering daaraan in den ongeveer 1 M. zwaren ouden voormuur, thans den binnenmuur, eene sierlijke houten poort bouwen, prijkkende met een

Latijnschen zegewensch, luidende: *Stet Domus haec donec fluctus formica marinos ebibat et totum testudo perambulet orbem.*

Daarboven plaatste hij twee tegen elkaar leunende wapenschilden, dat van hem zelve en een blank schild, bestemd voor het wapen zijner toekomstige echtgenoot. Dat schild is blank gebleven; het vermoeden door hem in 1791 gekoesterd, eenmaal eene hem waardige gade als vrouwe van Dijksterhuis het huis binnen te leiden, is niet vervuld geworden. Ook de zegewensch dreigt niet in vervulling te komen. Nog zijn de reis van den schildpad en

de taak van den mier in geen eeuwen volbracht en reeds weerklinken in de verte de doffe slagen van den vernielenden moker. Weldra zullen de zware, nog zoo door en door hechte muren, van bijna één, soms meer dan 1 Meter dikte, voor goed uit elkander worden geslagen en zal het huis ten Dijke van den aardbodem verdwijnen, om enkel in herinnering en sage voort te leven.

Aan het poortje met den Latijnschen zegewensch is eene blijvende plaats verzekerd in het Groningsch Museum. Daar is het als doorgang tusschen twee zalen weder opgebouwd.

Als men de naar het westen gelegen voordeur van het huis binnentrad, zag men genoemd poortje recht voor zich staan. Rechts voerde een deur naar de voorkamer, aangebouwd in 1791 en dus met een behang en een plafond in Louis XVI stijl.

Onder het poortje doorgaande, welks hemel met een bewolkt blauwe lucht was beschilderd, had men aan de rechterhand de torentrap, links een korte dwarsgang, waarin de deuren uitkwamen der vier vertrekken in het oude gedeelte van het slot; de ramen dier vertrekken zagen op den achtersingel en naar de zuidzijde uit. Als ingang van de grootste kamer, de zoogenaamde zaal, diende een eikenhouten betimmering met snijwerk van de 2te helft der 17te eeuw, voorstellende bloemfestoenen met open-gewerkte vruchten. Boven den ingang zat te midden van dergelijk lofwerk de wijzerplaat van een achter de betimmering verscholen speelklok. De zaal en de overige benedenvertrekken leverden weinig merkwaardigs op, zij waren meerendeels gemoderniseerd met plafonds en behangsels uit de eerste helft der 19de eeuw. In een der kamers was nog een niet onaardig linnen behangsel van witte en roode figuren in Louis XIV stijl op een zacht groen fonds. Onder het moderne behangsel der zaal zijn enkele banen te voorschijn gekomen van een in chineeschen stijl geschilderd behang, roode bloemen op een blauw fonds. De vensters waren geplaatst in diepe vensternissen, welke een dikte van den buitenmuur van 87 c.M. te zien gaven.

In de huiskamer en in een enkel ander vertrek dienden die diepe vensternissen, welke door een gordijn van het eigenlijke vertrek konden worden afgesloten, tevens tot geheim gemak. Men had slechts het blad van de vensterbank op te lichten, om daarvan gebruik te kunnen maken. De uitwerpselen vonden hun uitweg in het water van de langs de muren gelegen gracht.

De torentrap met zandsteenen treden en een spiraalvormige middenstander leidde naar de verdieping. In het nieuwe voorhuis had men over de volle breedte van het huis een groote bovenzaal, in het oude huis een lange dwarsgang, waarop vijf vertrekken uitkwamen. Ook die verdieping had niets bijzonders, of het moest al zijn de bloedvlek in de gang, herinnering aan den moord door een Moorschen bediende van Sonoy hier in October 1596 op eene dienstmaagd van den huize gepleegd, waarvan men het romantische verhaal bij onzen bekenden geschiedschrijver Pieter Bor kan lezen.

De torentrap voerde verder naar de groote zolders en vlieringen van

voor- en achterhuis en tevens naar het platte dak van den toren. Onmiddellijk bij den uitgang naar dat platte dak was het vertrekje van den torenwachter. Volgens de overlevering werd dit vertrek ook wel als gevangenis gebruikt. Op dat dak had men een zeer ruim uitzicht tot ver in de zee aan de eene zijde, tot wijd over de Ommelanden aan de andere zijde, met de torens van de op vijf uren afstand gelegen stad Groningen in het verre verschiet.

De kelder, waarin keuken, bijkeuken, bier- wijn- en provisiekelders, bestond uit een aantal lage tonronde steenen gewelven. De vloer van den kelder lag ongeveer 1 M. beneden den waterspiegel van de gracht.

De ligging en omgeving van Dijksterhuis is verder gelijk die van de meeste Ommelander kasteelen. Het huis zelf met een voorplein ¹⁾ was van alle zijden in de grachten gelegen, de zoogenaamde binnengracht. Een brug, prijkkende met twee schilddragende leeuwen, voerende de wapens van Alberda, leidt tot het voorplein, oudtijds de voorburg, waar zich de stallingen, schuren en knechtenwoningen, de zoogenaamde »schathuizen» bevinden. Achter de schathuizen liggen de tuinen voor groente, voor boomgaard en voor vermaak en dit alles is omgeven door een buitengracht. Over de buitengracht voert wederom een brug. Hier staat het sierlijke, trotsche inrijhek uit het laatst der 17de eeuw, prijkkende met op zware zuilen geplaatste beeldhouwde vazen. Dergelijke vazen, op zandsteenen voetstukken geplaatst en met wapens en lofwerk voorzien, stonden ook hier en daar paarsgewijze in de oprijlaan of aan den ingang van het landgoed.

Rondom de buitengracht, links en rechts van de oprijlaan, loopt in het vierkant de statige singel van zwaar geboomte.

Nog eenige weken en van al die schoonheid en deftigheid zal niets zijn overgebleven. Reeds is de afbraak van het hechte huis begonnen en staat de houtveiling van al het geboomte in de dagbladen aangekondigd.

In menig opzicht is dit voorzeker te betreuren. Een heerlijk plekje natuurschoon, een »bosch» te midden der vlakke kleilanden en zeer nabij de zee, een slot met enkele historische herinneringen, een landgoed, dat het type droeg van de woning eens Ommelander jonkers uit vorige eeuwen, dat alles zal voor goed van den aardbodem verdwijnen. En toch, er zijn erger vandalismen geschied.

Het huis ten Dijke had uitwendig, behalve wellicht in zijn eenvoudigen achtergevel en toren, zeer weinig architectonische waarde, de verbouwing van 1791 had het karakter van middeleeuwsch slot vrij wat bedorven. Inwendig waren zoo goed als alle sporen uit de middeleeuwen en uit de 17de en 18de eeuw weggenomen.

Sedert 1845 stond het huis onbewoond en het liet zich bezwaarlijk vermoeden, dat er iemand zou gevonden kunnen worden, genegen en in staat tevens om dit eenzame slot te bewonen.

1) De toren, oorspronkelijk ook uit het water opgebouwd, was in latere jaren eveneens door een strook grond omgeven.

Waar tegelijkertijd twee Ommelander kasteelen met slooping werden bedreigd, daar was en daar is het zaak de krachten tot behoud te concentreeren op het andere kasteel, het huis Menkema bij Uithuizen, vriendelijk nabij het dorp gelegen, uitwendig meer ongeschonden en vooral inwendig van meer oudheidkundig en kunstwaardig belang.

Trouwens, het huis ten Dijke had in de laatste jaren reeds veel van zijne waarde verloren. Toen ik in 1890 dit huis voor het eerst mocht bezoeken, was het nog volledig in den staat, zooals het door de laatste bewoonster in 1845 was nagelaten. Oude familieportretten, schilderijen van Hobbema en andere oude meesters sierden de wanden, 17de en 18de eeuwse meubels gaven aan de kamers een gezellig aanzien, prachtig glaswerk en porselein vulde de kasten en buffetten, oude kanonnen prijkten op het voorplein.

Sedert waren de meeste meubels en de rijke inboedel uit het huis verdwenen, de zwaarste eikenboomen waren geveld, de sierlijke tuinvazen waren naar elders verhuisd en het geheel had een doodsch en verlaten karakter gekregen.

Gelukkig zijn door de goedgeefscheid van den eigenaar en niet minder door de milde belangstelling van diens erfgenamen, de familie Lewe van Nijenstein te Groningen, een aantal herinneringen aan het huis ten Dijke in het Groningsch Museum geplaatst. Daar zal men vinden het bovengenoemde poortje, eenige behangsels, een draagstoel, enkele geschilderde portretten, stoelen (Louis XIV en Louis XVI), geesels, wapenschilden, een windwijzer (voorstellende een zee-meermin) enz. alles afkomstig van het ten doode opgeschreven kasteel, terwijl het omvangrijke huisarchief van Dijksterhuis een veilige plaatsing heeft gevonden in het Rijksarchief te Groningen.

Groningen, December 1902.

Mr. J. A. FETH.

De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

In het jaar 1902 werden ondernomen de herstellingswerken van den grooten koepel der St. Janskerk. Verder zijn door het kerkbestuur op eigen kosten hersteld twee merkwaardige XV^{de} eeuwse tochtportalen van eikenhout; ook zijn de basementen en muurvlakken rondom het hooger koor van hun verflagen ontdaan en is het oude schoone steenwerk, dat nogal veel had geleden, hersteld.

»Arch.»

De O. L. Vrouwenkerk te Maastricht.

In April is men begonnen met het blootleggen van de natuurlijke steen, waarmede men thans is gereed gekomen.

Bij het uitbreken der moderne ramen werden twee zijkanten der oude vensters gevonden, die de gegevens leverden voor de restauratie der ramen.

Ook werd een ingang teruggevonden aan den voet van den toren aan de westzijde der kerk. Deze is weer hersteld en men zal den nieuweren ingang eerlang dicht maken.

Ook vond men aan de pijlers hier en daar sporen van schilderwerk, zoo een St. Christoffel bij den preekstoel. Deze beschilderingen duiden op altaren, die opgericht waren aan den voet der kolommen.

De crypte onder het hoofdaltaar is nu sedert een jaar gereed; die onder den toren wacht nog op verdere restauratie.

Na verloop van tijd zal de kerk eenvoudig gepolychromeerd worden. De vloer van de kerk ligt 40 centimeter lager dan het O. L. Vrouwenplein. Het plan bestaat het plein af te graven.

De Telegraaf. November 1902.

Bij de Kerk heeft men aan de zuidzijde aan den buitenkant, in den hoek gevormd door den rechter zijbeuk in den rechter kruisbeuk een calorifère voor centraal-verwarming aangelegd. Ten einde de verwarmde lucht naar de kerk te voeren, heeft men, boven aan den rechter zijbeuk een kanaal moeten graven en metselen, bij het volbrengen waarvan men stiet op een 1 Meter dikken sterken muur, gegoten, die loopt in de richting van den pijler van het priesterkoor naar den westelijken muur van den rechter kruisbeuk; deze muur is van zulk sterk gietwerk dat men hem met den beitel heeft moeten doorkappen. Even aan de buitenzijde van den muur in den kruisbeuk bij den muur der krocht onder het priesterkoor vond men de sarcofaag, eene frankische, uit steen. Zij is geheel verbrijzeld, doch door het samenvoegen van de nog resteerende brokstukken komt men tot de volgende afmetingen: lang buitenzijde 1.74 M., binnenzijde 1.60 M., hoog aan het hoofdeind 50 cM., buitenorde, binnenorde 44 cM., breedte binnenzijde aan het hoofdeind 50 cM., aan het voeteind 22 cM., de dikte der wanden is 4 à 5 cM. Van het deksel is niets gevonden, ten minste geen beteekenend stuk of gedeelte.

Dr. P. DOPPLER.

De kerk der Ned. Herv. Gemeente te Ouddorp.

De toename van het ledental, die uit oogpunt van de kerkelijke gemeente met vreugde wordt begroet, blijkt en bleek dikwijls voor het kerkgebouw zelf minder gelukkig te zijn, daar hierdoor verbouwingen noodzakelijk worden, die nadeelig kunnen zijn voor het bouwwerk. Thans wordt hierdoor het kerkje te Ouddorp op Goeree bedreigd, waar men 3 December l.l. aanwijzing heeft gehouden voor een uitbreiding van de kerk, waardoor een deel van het 15de eeuwsche koor gevaar loopt.

De kerk, die oorspronkelijk met den toren een geheel vormde, is hiervan thans gescheiden door eene onbebouwde ruimte van ongeveer 7 Meter. De toren is opgetrokken van baksteen met ruime toepassing

van blokjes witten steen en heeft in het begin der 19de eeuw zijn spits verloren. In het midden der 18de eeuw was deze nog met »eene fraaie witte (achtkante) spits'' bekleed¹⁾. De kerk bestaat uit een schip van 11 M. 70 breed en 11 M. 30 lang, en een koor. Het schip lijkt op het eerste gezicht van later datum, doch bij nadere beschouwing blijkt, dat dit nog gedeeltelijk in tufsteen is opgetrokken en dat zich achter de banken nog een rij van rondbogig afgedekte nissen bevindt, die zich door het geheele schip herhaalt, wat aantoonde dat dit gedeelte tot het oudste deel der kerk behoort en tot de 12de eeuw is terug te brengen. Het oude romaansche schip is echter grootendeels omkleed en aan de Noordzijde door moderne beeren versterkt. De kap en het gewelf zijn van hout en later aangebracht.

Het koor is evenals de toren laat 15de eeuwsch en door de vijfzijden van een tienhoek gesloten. Het is slechts 8 M. breed en tot aan de afsluiting 10 M. 66 laag. De drie westelijke travées van het koor zijn van baksteen, het overige is in tufsteen opgetrokken, die waarschijnlijk afkomstig is uit de afbraak van den oorspronkelijken toren en de oudste koorafsluiting. Het houten gewelf is spitsbogig. De schinkels rusten niet op dwarsbinten maar op sierlijk geprofileerde klossen, die op muurstijlen steunen. Volgens den Tegenwoordigen Staat dl. VII, blz. 133 waren er vóór het jaar 1743 aan het gewelf »nog verscheiden zinnebeelden en gewijde afbeeldingen van de roomsche tijden'' te zien, die men toen echter heeft overgeverfd. Er was toen ook een grafzerk van Jan Maghielse Duffel, met een vischnet en een kaakmes, waarop de dorpsgenooten hunne aanspraak stunden op den uitvinder van het haringkaken.

Het is onbekend wat aanleiding gaf tot afbraak van den oorspronkelijken toren en van het koor in de 15de eeuw, en evenzeer wanneer de toren van de kerk gescheiden is. Wellicht is dit laatste in verband te brengen met den zwaren brand van 1677, die een deel van het dorp in de asch legde. De toren was eerst in de kerk ingebouwd, gelijk gebleken is door de sporen door de heer A. Mulder aan den toren gevonden. Bij aandachtige beschouwing is aan de Noordzijde van den toren nog een gedeelte van het kerkplint terug te vinden en eveneens een deel van de waterlijst der kerk. Aan de Noord- en aan de Zuidzijde van den toren is nog duidelijk te zien waar de kerkmuur aansloot, ja zelfs herkent men nog de moet veroorzaakt door de aansluiting van de kerkkap tegen den toren. De hier en daar tusschen den baksteen aan den toren aangebrachte hoeksteenen van witten steen vindt men niet meer onder de plaats waar het kerkdak tegen den toren aansloot.

De kerk was reeds van den toren gescheiden bij de gedeeltelijke verbouwing in het jaar 1734. Zij is tot heden bewaard in vrijwel denzelfden toestand, waarin deze in het midden der 18de eeuw verkeerde.

1) De toren met spits vindt men o.a. afgebeeld in R. Bakker, »*De Nedl. Stad- en Dorpsbescrijver*,'' 6de deel.

Volgens de thans aanhangige bouwplannen wil men de drie travées van het koor uitbreken en hier een soort transept uitbouwen tot 5 Meter buiten het schip. De koor-afsluiting zoude dan behouden blijven en dienst kunnen doen voor consistoriekamer en orgelgalerij.

Een ander plan, waardoor de kerk niet wordt geschaad, werd door den rijksarchitect, den heer A. Mulder, aan de hand gedaan. Hierbij werd voorgesteld om de kerk weder aan den toren te trekken en op de oude fundamenten op te bouwen, zoodat de toren weder als voorheen in de kerk gebouwd werd. Men verkreeg dan voldoende ruimte door het aangebouwde deel en eene hierin aan te brengen tribune, of kon, als men hiertegen bezwaar maakte, nog meerder ruimte vinden door den aan het koor voorgenomen aanbouw te voegen aan den nieuwen bouw tusschen den toren en de kerk. Op deze wijze kon in de behoefte aan meerder ruimte worden voorzien zonder aan de oude kerk te schaden.

Op een schrijven aan den heer J. Boss kreeg ik den 2^{den} December bericht, dat het college van kerkvoogden bezwaar maakte om het plan van den heer Mulder te volgen, daar men vreesde hierdoor of te weinig ruimte te winnen, of bij verdere uitbreiding in kosten te vervallen, die de beschikbare middelen te boven zouden gaan.

J. C. OVERVOORDE.

De houten »veenweg'' in de gemeente Smilde.

Den 17^{en} Juli 1902 werd in de gemeente Smilde — 15 à 20 minuten ten oosten van de Drentsche Hoofdvaart en noordoostelijk van de Suermonds- of Dikke wijk — een gedeelte van een houten veenbrug of veenweg opgegraven in tegenwoordigheid van de Commissie van Bestuur van het Drentsch Museum.

Wat afmeting en ligging betreft kwam deze weg geheel overeen met de meeste der andere gevonden houten veenwegen. De breedte bedroeg $\pm$ drie Meter, terwijl hij gevonden wordt op de scheiding van het vezelige grauwveen en het compacte zwart- of blauwveen. Dit was ook reeds geconstateerd bij eene opgraving, die in Juni 1896 plaats had ¹⁾. Ook deze weg is dus waarschijnlijk ongeveer in denzelfden tijd aangelegd. Het thans opgegraven gedeelte lag bijna op den zandbodem. Er werd slechts een geringe hoeveelheid pekachtig veen onder gevonden. De laag grauw veen erboven bedroeg $\pm$ een halven Meter. Voorheen zal deze laag ongetwijfeld van grooter afmeting geweest zijn, daar 't veen in vroeger jaren blijkbaar was afgebrand voor 't »boekweiten''.

De weg bestond, voor dit gedeelte althans, uitsluitend uit ruwe boomstammen met een omtrek van 34 tot 54 centimeter, die, zooals op de door mij ter vindplaats genomen photographieën duidelijk is waar te nemen, dicht

1) Verslag Museum-Commissie Assen 1897.

tegen elkander op het veen waren neergelegd. Er kwam slechts één halve (gekloofde) stam bij voor, wat misschien aan toeval is te wijten. Wellicht waren de beschikbare boomen niet zwaar genoeg, om, na klooving, nog voldoende bouw materiaal voor het beoogde doel te leveren. Volgens de afbeeldingen van den heer J. W. Karsten — (Kunst- en Letterbode 1819) — die de zoogenaamde Valtherbrug over de geheele lengte — *ruim twee en een half uur* gaans — heeft opgespoord, komen ook daar gedeelten voor, die uitsluitend uit boomstammetjes bestaan. Het daarvan in 1891 in mijn tegenwoordigheid in het Tei Haarsterveen opgegraven gedeelte (zie Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1898 en Vragen van den Dag 1898 afl 11) bestond uit breede, zware delen, evenals vele in Duitschland gevonden houten veenwegen. Ongetwijfeld vond men op deze plaatsen in de nabijheid zwaardere boomen en paste men blijkbaar ook in die oude tijden reeds den stelregel toe: »Van dik hout maakt men planken.»

De gebruikte boomstammen waren aan de einden met een scherp werktuig flink afgekapt. Om de meeste was de bast nog aanwezig. waaraan te zien was, dat ze voornamelijk van elzen en berkenboomen afkomstig waren. Die aanwezigheid duidt er mijns inziens op, dat ze slechts korten tijd aan »weer en wind» blootgesteld zijn geweest. Zij sterkt mij in mijn vroeger bij de beschrijving van de Valtherbrug uitgesproken meening, dat deze »bruggen» hoogstwaarschijnlijk door een zwaren vloed of door een zeer spoedigen en sterken overgang tot een zeer vochtige periode voor 't oog zijn verdwenen.

Dat het oneffen verdek met zand- of met plaggen-bedekking zou zijn vlakgemaakt, hetgeen, volgens enkele schrijvers in Duitschland bij sommige houten veenwegen het geval is geweest, bleek niet. Tusschen de naden werd dezelfde pekachtige veengrond aangetroffen als beneden de stammen, terwijl er boven ook niets dan veen werd gevonden.

Onderleggers kwamen bij het opgegraven gedeelte niet voor; evenmin verbindings- of bevestigingsmiddelen. De richting was W. Z. W. — O. N. O.

Op eenigen afstand zuidelijker, waar een zandweg, begrensd door twee parallel loopende slooten door het veen is aangelegd, bestaat de weg uit een dubbele laag boomstammen, kruisgewijze over elkaar gelegd. — (De richting is hier iets noordelijker). — Wellicht is hier indertijd een laagte geweest. Onder de onderste laag kwamen duidelijk platgedrukte waterplanten voor. Over 't algemeen is het veen hier wellicht, tengevolge van geringe natuurlijke afwatering, steeds zéér vochtig geweest. In latere tijden althans was dit in groote mate het geval, getuige de vele meerstallen en meren (Bolmeer, Hoedmeren, Meeuwenmeer, Zoomermeren, enz.) die daar in de vorige eeuw nog gevonden werden. ¹⁾

1) Kaart der Haler- en Witter venen, door Drost en Gedeputeerden van Drente den 21 Februari 1769 vastgesteld.

Mr. L. Oldenhuis Gratama. Echte stukken betreffende de verhooring van het afvaartsgeld op de Drentsche hoofdvaart te Smilde. Assen, 1864.

Doordien te Smilde en omstreken reeds zéér veel veen is vergraven, kan niet meer worden nagegaan of de weg zich over de geheele breedte, dus ook over de aangrenzende Friesche venen, die met de Smildervenen één geheel uitmaken, heeft uitgestrekt. Wel zijn in vroeger jaren in de Friesche venen houten veenwegen te voorschijn gekomen, o. a. tusschen Dragten en Ureterp in 1861 en bij Appelscha in 1877. ¹⁾ Misschien heeft deze laatste, die daar echter slechts één meter breed was in verbinding gestaan met dien te Smilde.

Verder zijn in 1887 te Smilde in de nabijheid van 't Oranjekanaal een groot aantal palen, aan één zijde toegespitst op een diepte van gemiddeld $1\frac{1}{2}$ Meter in het veen gevonden. Waartoe deze gediend hadden, was niet op te lossen. ²⁾

Het verdient opmerking, dat de thans opgegraven weg gevonden wordt in ongeveer het breedste gedeelte van het veen, en ongeveer in 't midden van de lengte ervan.

Aan een overweg over 't veen voor een »grooten trek'' mag mijns inziens niet gedacht worden, daar men, door eenige kilometers noordelijker of zuidelijker te gaan, het veen bijna geheel kon vermijden.

De bisschop van Utrecht trok Drente in latere tijden over den Bisschopsberg bij Havelte binnen; de krijgstroepen van Graaf Willem Lodewijk van Nassau langs den weg van Bakkeveen naar Een — bij welk laatste dorpje hij twee schansen, de Zwartendijksterschans en de schans Portugal deed aanleggen, waarvan de eerste nog bestaat.

Alle omstandigheden wijzen er naar mijn gevoelen op, dat de weg voor een plaatselijk doel moet zijn aangelegd, hetzij voor de jacht, hetzij voor landbouw of veeteelt, om in het vochtig seizoen toegang tot de venen hebben. ³⁾

Professor Knoke beweert, dat de vele zoogenaamde »Knüppeldämme'', die in de venen gevonden worden, en wier oorsprong men naar latere tijden moet verleggen, meest door omwonende boeren zijn aangelegd. om de turf, die uit de diepte gehaald werd, te kunnen wegvoeren. ²⁾ Dit komt mij voor dezen weg, met het oog op den tijd waarin hij gelegd moet zijn, en het vele hout, dat toen ter beschikking was, onaannemelijk voor.

Hoogeveen 1 December 1902.

G. J. LANDWEER Jz.

1) Dr. W. Pleijte. Nederlandsche Oudheden, deel I blz. 146.

2) Verslag Museum-Commissie Assen 1888.

3) In een ander gedeelte van Drente bediende men zich in latere tijden 's winters van een bijzonder soort kunstweg voor lokaal verkeer over het veen. Om nl. 's winters leem uit Weedingerholt te kunnen halen, bedienden de bewoners van Roswinkel zich in vroeger jaren langen tijd van een door hen genoemden »Spoorwegh'' van ijs. Zij hadden daartoe twee parallel loopende ondiepe greppels in 't veen gegraven op een afstand van wagensporen, die tegen het invallen der vorst zoo noodig zooveel mogelijk met water werden gevuld. Wanneer dit water bevroren was, kon men daarover zeer geschikt met wagens rijden. Mr L. Oldenhuis Gratama vond in de

Wadenoijen.

De restauratie aan de Ned. Herv. Kerk te Wadenoijen is afgeloopen. De dikke laag cement, waarmee de muren van het schip van buiten waren besmeerd, is weggenomen, de voegen zijn uitgekrabd en weer ingevoegd, waardoor de tufsteen zeer mooi te voorschijn komt. De muur aan de zuidzijde, die veel was uitgeweken, is ten deele met tufsteen vernieuwd en verder te lood gemaakt. De hoofdingang, die zich eerst tusschen twee lichtraampjes bevond, is nu onder een dier raampjes aangebracht.

Al de raamopeningen van het schip zijn bezet met half groen glas in lood gevat, en tegen bindroeden vastgemaakt, die op een afstand van 3 decimeter van elkander afstaan. De lage zoldering in het schip heeft plaats gemaakt voor een houtbeschieting aan de binnenzijde van de heel vernieuwde kap, waardoor de acoustiek veel verbeterd is. De dakbedekking van roode pannen is vervangen door eene leibedekking; ook is aan iedere zijde van het dak een zinken goot gelegd met een afvoerbuis en vergaarbak. De binnenzijde der muren van het schip en het koor is afgebikt en weer bepleisterd, behalve de muurbeschildering, waaraan de een weinig verkleurde deelen nog zullen worden opgehaald.

Tielsche Courant. November 1902.

Zutphen.

Naar men verneemt zullen de fraaie gewelfschilderingen in het Noorderdwarspand der H. Walburgiskerk met veel omzichtigheid bijgewerkt en, waar noodig, opgehaald worden. De heeren Lücke en Helswegen, beiden werkzaam aan het atelier van Cuypers te Roermond, zijn reeds met dit werk begonnen.

De Opmerker. 6 December 1902.

N. B. »Ophalen» lijkt ons voor oude schilderingen een gevaarlijk werk, waardoor hieraan alle waarde kan ontnomen worden. *Red.*

zoogenaamde boerkist of hoerschrien te Roswinkel nog twee stukken van 1711 en van 1736 betrekkelijk dien spoorweg, waaruit blijkt dat er nogal belang in gesteld werd. In het eerste stond o. a. vermeld, dat door het graven van eene »hooftloot» »dwars door de spoorwegh» de bewoners van Roswinkel »oordeelden zeer benaedeelt te zijn, dewijl haer spoorwegh, die zij voor ondenckelijke jaeren vrij hadden gebruickt, daardoor werde onbruickbaar gemaect».

Mr. L. Oldenhuis Gratama. Spoorweg tusschen Emmen en Roswinkel. Assen 1871.

2) Prof. Dr. F. Knoke. Die Römischen Moorbrücken in Deutschland, blz. 8. Berlijn 1895.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Dr. K. O. Meinsma, Middeleeuwsche bibliotheken. Zutphen. 1903.

Met belangstelling namen wij kennis van het werk van Dr. Meinsma, waarin voor het eerst aan de middeleeuwsche bibliotheken in Nederland eene afzonderlijke studie wordt gewijd.

De schrijver heeft zijn werk in vijf hoofdstukken verdeeld, waarvan de twee eerste zijn gewijd aan het beheer en de inrichting der buitenlandsche bibliotheken, het derde en vierde aan die in Nederland en het vijfde in het bijzonder aan de bekende Librye der St. Walburgskerk te Zutphen.

De buitenlandsche bibliotheken worden vrij uitvoerig geschetst aan de hand van de hierover bestaande litteratuur en voor die in Nederland heeft de schrijver zooveel mogelijk gegevens bijeengebracht. Wij vinden hierbij tal van belangrijke bijzonderheden, die van een uitvoerig onderzoek getuigen, en vergeven den samensteller gaarne, dat hij niet alle litteratuur over dit onderwerp meester blijkt. Het is dan ook minder als aanmerking, dan wel als aanvulling op zijn werk, dat wij hem op een tweetal onvolledigheden willen wijzen, die ons bij het lezen opvielen.

Van Dordrecht wordt alleen de librye van de Groote Kerk in 1571 vermeld, hoewel ook voor het Augustijnen- en het Minrebroedersconvent het bestaan van bibliotheken in 1552 bekend is. In dat jaar toch vermaakte Adriaen Coel Pietersz. aan de Augustijnen 12 Carolus ineens »om boucken te coepen op heur librarië'' en aan de Minrebroeders al zyne boeken »om die (te) legghen op heur librarie — opdat allen studiosen van onser stadt daarmede oick gheryf mochten worden''¹⁾.

Een deel van de kloosterbibliotheken ging over in de in 1616 opgerichte stadsbibliotheek, waarvan in de catalogi van Godewyck en van van Braem nog restanten der kloosterbibliotheken zijn aan te wijzen. Deze stadsbibliotheek werd in 1768 verkocht, waarbij nog 18 gulden aan den smid betaald moest worden voor het afveilen der ketenen.

Eene andere onjuistheid betreft de Leidsche Universiteits-bibliotheek, waarvan de schrijver in aansluiting met de prent van J. C. Woudanus (1610) vermeldt, dat er tweemaal 11 lectrijnen met boeken waren, terwijl Orlers (1614) uitdrukkelijk er 2 maal 12 vermeldde, die reeds zoo vol waren, dat bij die voor theologie en rechten twee rijen planken aangebracht

¹⁾ Zie de inleiding op mijn Catalogus van de bibliotheek der gemeente Dordrecht. Dordrecht, 1898, waarin ook eenige bijzonderheden te vinden zijn over de in 1616 aldaar opgerichte stadsbibliotheek. Ik vermeld deze, omdat zij ook restanten van middeleeuwsche bibliotheken bevatte en ouder is dan de door schrijver wel vermelde in het begin der 17de eeuw gestichte stads-boekenkamer in de Westerkerk te Enkhuizen.

waren om de vele boeken te bergen. Deze bevatten daarenboven alleen de foliodeelen, daar de kleinere formaten in de kasten waren geborgen. De schatting van het aantal deelen is hierdoor te laag. Eene juistere schatting ware trouwens mogelijk geweest, wanneer de schrijver inzage genomen had van het werkje van Dr. G. D. J. Schotel ¹⁾. Ten slotte kan hier nog worden bijgevoegd, dat de bibliotheek naar het voorbeeld van die te Oxford was ingericht. Het is dan ook onjuist, dat de boeken alleen staande aan de pulmten konden worden geraadpleegd. Op de gavure in Orlers ziet men zelfs een zittend lezer, en Orlers vermeldt uitdrukkelijk (bl. 152), »dat men gemakkelicken tusschen de zelfde gaen *ende sitten* mach om te lezen ofte studeren.»

Een ernstiger bezwaar betreft de indeeling van de stof, waarbij in het vierde hoofdstuk verschillende bijzonderheden worden vermeld, die in het derde tehuis behooren, en de schrijver door het opnemen van te onbeteekenende bijzonderheden het overzicht niet steeds gemakkelijker maakt.

De oudst vermelde boekenschat in Holland is die van Willebrord, den eersten bisschop van Utrecht en die van Bonifacius, die deze medevoerde op zijn reis naar Friesland. Van de boekerijen, waarover meerdere gegevens zijn bewaard is het oudste die van de Benedictijner-abdij te Egmond, waaraan o.a. door Dirk V in 1083 boekwerken ten geschenke werden gegeven.

De inhoud der middeleeuwsche kerk- en kloosterbibliotheeken bestond in hoofdzaak uit theologische en enkele medische en natuurwetenschappelijke werken. Wereldsche letterkunde wordt er niet bij vermeld en zelfs »van den Vos Reynaerde» ontbreekt: klassieke schrijvers vindt men alleen in de Egmonder abdij-bibliotheek. Historische werken worden weinig aangetroffen. De mannenkloosters bevatten bijna uitsluitend Latijnsche en de vrouwenkloosters alleen Nederlandsche werken. Onder de bijlagen (bl. 249--317) zijn verschillende oude inventarissen in extenso afgedrukt, waarbij voor de elders reeds goed afgedrukte inventarissen met eene korte verwijzing is volstaan.

Over het beheer en de plichten van den archivaris zijn door Dr. Meinsma tal van lezenswaardige bijzonderheden bijeengebracht. Een opmerking slechts: waarom bij de statuten van Windesheim alleen die van 1553 vermeld, zonder verwijzing naar de oudere statuten van 1508, of zijn hiervan geen exemplaren meer bekend? In dat geval ware echter eene korte vermelding niet overbodig geweest.

1) De bibliotheek der hoogeschool te Leyden. Leiden, 1866. Volgens S. waren er volgens den nomenclator van 1595, 450 werken, waarvan 139 over theologie, 75 over historie, 76 over philosophie, 18 over wiskunde en 55 over letteren, en volgens den catalogus van 1614 waren er 838 werken behalve het legaat van Scaliger (208 werken) en de »gecollationeerde en beschrevene werken.» Het aantal *deelen* was natuurlijk veel grooter.

In het vijfde hoofdstuk is de schrijver geheel op voor hem bekend terrein, waar hij de geschiedenis beschrijft van de thans aan zijne zorgen toevertrouwde Librye te Zutphen. Wij stippen hieruit aan, dat deze is gesticht in de jaren 1561—1564, doch dat blijkbaar reeds vroeger een Librye aan de kerk verbonden was, die c. 1500 op een bovenkamer van het kapittelhuis werd gevestigd.

De Librye was ingericht »tot staerckinge in den hillegen Christen geloeve» en bevatte grootendeels theologische werken. Zij ontving verschillende legaten van boekwerken en werd versterkt door wat in de kloosterbibliotheken bij de opheffing nog werd aangetroffen.

De toegang stond slechts open voor een beperkt publiek, dat met een der 60 sleutels begiftigd werd. In 1608 werd de librye gesloten en na de heropening in 1622 werd steeds een rector of conrector der Latijnsche school met het toezicht belast, waarmede eerst in 1816 werd gebroken, toen hiervoor een der predikanten werd aangewezen.

Het vertrek zelf, 18 bij 8 M. groot, met roode estriken bedekt en »overdekt door twee rijen van vierdeelige gewelven», bevat 18 dubbele lezenaars, waarop de deelen met kettingen bevestigd waren, hetgeen echter niet belette, dat voortdurend werken ontvreemd werden. De eerste rij van 10 pulmten is versierd met beeldjes van Christus, 't Lam Gods, de H. Maagd en andere Christelijke symbolen, gesneden door Wilhelm beeldsnijder, die ook de beeldjes bewerkte aan de afschuiningen der pilaren, waar het achtkant der zuilen overgaat in het vierkant, gevormd door de samenkomst van de vier gewelven. Deze beeldjes zijn: St. Walburga, Maria, Lucas en Matthaëus; — Marcus, Johannes, St. Barbara en St. Catharina. — een mannen- en een vrouwenkop en een basrelief van St. Salvator, — Petrus, Saulus, Delila en Samson.

Het middeleeuwsch karakter van de Librye, die velen een ouder jaar van bouw deed vermoeden, wordt hieruit verklaard, dat bij den bouw tot voorbeeld dienden de te Zutphen reeds bestaande kloosterbibliotheken van het Predikheerenklooster en het Observantenklooster Galileën aan den weg naar Warnsveld.

Vermelden wij ten slotte, dat het werk is versierd met een aantal, deels origineele, illustraties, waaronder een zeer goed geslaagd gezicht in de Librye te Zutphen.

Wij hopen door deze aankondiging nog velen opgewekt te hebben om nader persoonlijk kennis te maken met het belangrijk en van veel studie getuigend werk van Dr. Meinsma en tevens om ook uit die archieven, welke nog onuitgegeven gegevens over dit onderwerp bevatten, eene aanvulling te leveren op den reeds rijken schat van bijzonderheden door den schrijver in dit werk bijeengebracht.

Leiden, 10 Nov. 1902.

J. C. OVERVOORDE.

Noord-Hollandsche Oudheden beschreven en afgebeeld door
G. van Arkel en A. W. Weissman. Uitgegeven van wege
het Kon. Oudh. Gen. te Amsterdam. Vijfde stuk [De Eilanden,
Amstelland] Amsterdam. Ten Brink & De Vries, 1902.

Op gevaar af, mij andermaal zoovele verwijten op den hals te halen als de bespreking van het vorig deel der *N.-H. Oudheden* ¹⁾ mij vermocht te bezorgen, meen ik toch ook thans te moeten voldoen aan het verzoek der redactie dit nieuwe deel in het *Bulletin* aan te kondigen. Al ware het maar om met vreugde te constateeren, dat aan een mijner voornaamste grieven, die immers de illustratie gold, door de samenstellers goeddeels werd tegemoet gekomen. Van de honderd en vijf afbeeldingen zijn er zes en dertig onmiddellijke reproducties naar foto's en bezitten veertien min of meer de waarde van opmetingen ²⁾, terwijl van de overige verluchtingen sommige met zorg werden geteekend, zoodat zij, — ik noem bijzonder 's heeren Weissmans opnamen der glasschilderingen in de Oude Kerk te Amsterdam, — wezenlijk voldoende denkbeeld kunnen geven der orgineeelen. Stellig onvoldoende zijn vele der teekeningen van den heer J. G. Horsthuis en dit is dubbel te betreuren, omdat nu o. a. de merkwaardige miséricordes van de choorbanken der Oude Kerk al te gebrekkig zijn weergegeven.

Maar, als geheel genomen, toont de illustratie van dit deel toch een belangrijken vooruitgang en indien mijn vroegere opmerkingen daartoe iets mochten hebben bijgedragen, zie ik geen reden spijt daarvan te hebben.

Dit deel houdt zich bezig met de beschrijving van de eilanden Ter-schelling, Vlieland, Wieringen, Marken en Urk, en maakt een begin met de behandeling van Amstelland. De Amstelboorden en de gemeenten Uithoorn, Ouder- en Nieuweramstel, Watergraafsmeer, Diemen zijn geheel besproken, terwijl met de gemeente Amsterdam een aanvang is gemaakt.

Het dunkt mij beter bij deze aankondiging Amsterdam te laten rusten tot genoeg er van zal verschenen zijn, om althans een onderdeel (de kerken b. v.) in zijn geheel te overzien.

Slechts 26 van de 114 bladzijden blijven mij dan over. Van de daarin behandelde streken schijnt het eiland Wieringen mij de belangwekkendste. Niet alleen omdat in het Rijksmuseum een elfde-eeuwsche sacrophraag en vijftiende-eeuwsche zeer goede sculpturen ³⁾ zijn bewaard, vandaar afkomstig die beide wijzen naar zekere cultuur, die er bestaan moet hebben, maar ook omdat het bekend is, dat Wieringen, reeds in de achtste eeuw

1) Zie dit Bulletin, Jaargang II, blz. 76 vv. en 160 vv.

2) Jammer genoeg is bij enkele weder verzuimd de schaal aan te geven.

3) Waarschijnlijk fragmenten van een sacramentshuisje. De doodkist en deze fragmenten werden gevonden te Hypolitushoef.

gekerstend en gedeeltelijk bezit der abdij van Fulda, niet later dan het midden der tiende eeuw een tweetal kerken bezat, die aan de St. Maarten te Utrecht behoorden ¹⁾).

Jammer genoeg zijn de heeren Van Arkel en Weissman bij dit onderdeel van hun boek blijkbaar niet gelukkig geweest. Men oordeele. Van het dorp Westerland sprekend, noteeren zij: »de kerk is een gebouw bestaande uit één beuk, aan de oostzijde door drie zijden van den achthoek afgesloten. Zij bestaat uit gebakken steen, ten deele geel en van groot formaat. De steunbeeren hebben eenvoudige afdekkingen, venstertraceeringen zijn niet meer aanwezig. Aan de westzijde staat een zware toren” enz.

Hoewel geen dateering hierbij is gevoegd, blijkt toch ongetwijfeld uit deze woorden, dat onze auteurs kerk en toren voor oud hebben aangezien.

In 1776 echter beschreef Paludanus ²⁾ het Westerlandsche kerkje als volgt: »De muren aan de Zuid, West, en Noordkanten zijn hier mede van duifsteen opgehaelt. De toren is van gebakken steen, en start eenige duimen van den Westelyksten muur af. De muur van het Choor, aen den Oostkant, is aen de kerk vastgehecht, terwijl het geheele Choor van gebakken steenen is opgemetseld. Tusschen het Choor en de kerk van binnen staet ter wederzijden nog een gedeelte van den Oostermuur der kerk, mede van duifsteen. Het blykt duidelyk, dat het middelste gedeelte des muurs is weggebroken, om van de kerk en het aengehechte Choor eene ruimte te maken” enz.

Duidelyk blykt dus, dat er in 1776 in Westerland een kerkje stond, grootendeels van tuf, welks oorspronkelyk rechthoekige choorsluiting door een andere (veelhoekig of rond) was vervangen, een kerkje in ieder geval, dat er heel anders uitzag dan het door v. A. en W. beschrevene.

Ik zag hierin aanleiding tot verder zoeken en vond . . . dat het tegenwoordige kerkje van Westerland omstreeks 1828 is gebouwd ³⁾ op de plaats en tegen den toren van het oude!

Had ik deze moderne Noord-Hollandsche antiquiteit dus gaarne gemist, meer, veel meer dan deze schryvers geven, zou ik vernomen willen hebben over de kerk van Oosterland op Wieringen. »De kerk”, — zoo lezen wij, — »is onlangs (moet zijn: 15 jaar geleden — K.) gerestaureerd. Zij heeft slechts één beuk en is uit tufsteen gebouwd. Het Choor bestaat niet meer, doch (? — K) moet smaller geweest zijn dan het schip. De zuidelyke zijgevel heeft een breedte en zeven smalle rondboognissen, terwijl de noordelyke gevel vijf breedte rondboognissen verthoont. De vensters zijn zeer klein en

1) Zie: Van den Bergh, *Middelned. Geographie* (1e dr.), blz. 146 en 256 vv. en Mr. S. Muller Fzn., *Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht*. blz. 42 v. en XVIII vv.

2) Zie: *Oudheid- en Natuurkundige Verhandelingen meestal betreklyk tot West-Friesland of het Noorderkwartier* door Mr. R. Paludanus. Eerste stuk (Leiden 1776), blz. 217.

3) *Eigen Haard*. 1885. blz. 387.

met halfronde bogen afgedekt. Een zware toren van tufsteen met spits van gebakken steen staat aan de westzijde. Hij is hoogst eenvoudig en schijnt evenals de kerk in de 12e eeuw gebouwd te zijn."

Men zou van deze povere beschrijving, door geen afbeelding aangevuld, weinig vermoeden, dat zij het oudste stuk architectuur van geheel Noord-Holland geldt, door Dr. Helms¹⁾ geroemd als een »édifice d'un style spécialement parfait," in 1886 met de grootste moeite voor slooping behoed, dank zij o. a. een adres van . . . het Kon. Oudh. Gen., uitgeefster dezer beschrijving.

De onbeholpen terminologie geeft geenszins een indruk van deze sobere en toch zoo fijn gevoelde architectuur. Een vrij goede beschrijving en opmetingen zijn elders te vinden²⁾ en ik kan dus volstaan met daarnaar te verwijzen. Maar ik wil toch gezegd hebben, dat deze fraaie muurbehandeling, afwijkend van de meer gewone Romaansche methode, die de pilastervormige muurversterkingen met een rondboogfries pleegt te verbinden, juist in het Noorden van ons land bij een der oudste ons bewaarde Romaansche kerkjes voorkomt (ik bedoel dat te Doezum), daar een eigen ontwikkeling heeft gehad (Haren, Stedum) en, toepasselijk als zij is bij baksteenbouw, in de vroeg-Gothiek kon leiden tot gevels van zoo mooie licht- en donkerverdeeling, als wij kennen in Bolsward (Broerekerk), Garmerwolde, Eexta, Termunten, Zuidbroek, enz. enz.³⁾

In verband met deze opmerking, acht ik de dateering, door de heeren V. A. en W. aan dit monument gegeven, voor herziening vatbaar. Ten eerste is het duidelijk dat de baksteenspits van den toren jonger moet zijn dan het overige deel en vervolgens zie ik niet in, wat bij dit laatste speciaal twaalfdeeeuwsch is.

Het is onbegrijpelijk hoe het belang van dit gebouwtje dezen architecten zóó zeer kon ontgaan, dat zij niet alleen geene afbeeldingen ervan gaven, maar zelfs verzuimden (als zij elders wél hebben gedaan, blz. 94 en 96) naar de goede, gepubliceerde teekeningen te verwijzen.

De tijd ontbreekt mij, om ook de overige in dit deel besproken gemeenten tot in bijzonderheden na te gaan. Met genoegen constateer ik, dat de schrijvers, waar zij *Ouderkerk* behandelen, ook hebben opgenomen de voorwerpen van kunsthistorische waarde, in de moderne R. K. kerk aldaar bewaard. Jammer, dat zij dit nu niet consequent hebben doorgevoerd. Een schilderij uit het midden of de tweede helft der XVe eeuw, de

1) Zie: Dr. Jacob Helms, *Danske Tufstenkirker*, blz. 201.

2) *Bouwkundig Weekblad* 1886 blz. 22 en 25 v. en 1889, blz. 62 vv. en 71 v. Bij beide opstellen is een plaat gevoegd. Ook in *Eigen Haard* (t. a. p.) vindt men een afbeelding dezer kerk, maar dit is een onbeduidend schetsje van Schipperus.

3) Zie de studies over »Oud-Groninger Bouwkunst" van den heer Peters in de *Groningsche Volksalmanak*, 1891 en vv.

Kruisafneming, in het bezit der kerk de *Buitenveldert* aan den Amstelveenschen weg ware dan niet onopgemerkt gebleven ¹⁾).

Ook mis ik, tot mijne verbazing, in dit boek eene vermelding van de merkwaardige begraafplaats der Portugeesch-Israëlitische gemeente te Ouderkerk. Dit kerkhof, waarvoor de grond in 1614 werd aangekocht en dat sinds 1615 in gebruik is, bezit nog talrijke gebeeldhouwde zerken, die eene belangrijke bijdrage kunnen leveren tot onze kennis der ornamentale en figurale sculptuur van de XVIIe en XVIIIe eeuwen. Niet te onrechte, hoewel wat overdreven, schreef de heer Henriques de Castro ²⁾ in 1883: »Hier ook een tal, van geslachtswapens en zinnrijk beeldhouwwerk voorziene, meesterwerken uit den tijd van een Quellinus en Verhulst, van de Xavery's en de Van Luchterens, bijna alle, dank zij den bodem, waarin zij verzonken zijn, even frisch en gaaf.»

Mij dunkt dat althans het bestaan van dit kerkhof in de *Noord-Hollandsche Oudheden* had genoteerd moeten worden. Verder zijn aan de aandacht der samenstellers ontgaan: twee vroeg zeventiend'eeuwsche grensstenen aan den Amstelveenschen Weg (eenigszins in den trant van den door hen op blz. 8 afgebeelde) en de twee oude klokken in den toren der moderne kerk te Bovenkerk (bij Amstelveen). De eene is, als ik mij wel herinner, vroeg zestiend'eeuwsch, de andere een zeer fraaie klok door Pieter Hemony in 1672 gegoten voor de Hoogewoerdspoort te Leiden, na welker afbraak zij voor Bovenkerk werd aangekocht ³⁾).

Met dit deel hebben de heeren Van Arkel en Weissman het moeilijkste van hun taak volbracht. Er wachten ons zeker nog eenige afleveringen, die de beschrijving van Amsterdam's monumenten voltooiën, maar die vraagt van de auteurs niet het reizen en trekken, dat voor de kunsttopografie der provincie noodzakelijk was. En een woord van hulde voor hunnen belangeloozen ijver mag ik hun daarom niet onthouden. Ook al meen ik, dat de *Noord-Hollandsche Oudheden* verre van volledig en steeds-betrouwbaar zijn, — zij zullen ongetwijfeld er toe bijdragen dat menig om kunst of historie belangrijk monument door bezitters en beschikkers meer wordt gewaardeerd.

Moge ik ten slotte de »roerende» kunstvoorwerpen nog eens aanbevelen aan de aandacht dezer auteurs: te Amsterdam is in menige moderne katholieke kerk en ook in de synagoge der Port.-Isr. gemeente nog allerlei belangrijks te vinden, dat, — wierd het in dit werk eenmaal als »kunstvoorwerp» gesignaleerd, — minder gemakkelijk door onopgemerkten verkoop zou kunnen verdwijnen.

JAN KALF.

1) Een der vele varianten van de schildering, besproken in het *Zeitschrift für Christliche Kunst*, — 1892, S. 136.

2) Zie: *Keur van Grafstenen op de Ned.-Port.-Isr. Begraafplaats te Ouderkerk aan den Amstel*. Eerste bundel. Leiden, 1883.

3) Vgl. het sonnet van Pastoor Brouwers in Thijm's *Volksalmanak*, jaarg. 1877 en mijne beschrijving dezer klok in *De Kroniek*, 1897, blz. 404.

Sammlung Jul. Otto Gottschald in Leipzig. Herausgegeben von
Ulrich Thieme. Leipzig 1901.

Al meer komen de gelukkige bezitters van een verzameling oude schilderijen er toe, hunne schatten voor een ieder toegankelijk te maken door een met min of meer luxe uitgegeven beschrijving hunner collecties. Reeds mocht ik in dit Bulletin de verzamelingen van de heeren Novak te Praag en Thieme te Leipzig bespreken en thans valt mij het voorrecht te beurt een tweede verzameling in laatstgenoemde stad te kunnen memoreeren, nl. die van den heer Julius Otto Gottschald. De bewerking van dezen catalogus is geheel geschoeid op de leest van de Galerie Alfred Thieme. Beide zijn dan ook het werk van Dr. Ulrich Thieme, die na een kort kunsthistorisch overzicht van de aanwezige schilders hunne 50 werken beknopt doch zaakrijk beschrijft met nauwkeurige vermelding van afkomst en litteratuur.

De collectie van den heer Gottschald is niet omvangrijk maar klaar-blijkelijk met groote zorg bijeengebracht. Van de 50 aanwezige schilderijen zijn er slechts 11 van Vlaamsche, Fransche en moderne meesters; 39 werken behooren tot de Oud-Hollandsche school, en hierbij worden meesters als Rembrandt en Ruisdael niet te vergeefs gezocht. Van den eerste is een »oudemanstronie'' uit zijn vroegeren tijd, dat van de Rembrandt-tentoonstelling genoegzaam bekend is, van den laatste een boschgezicht met een over rotsen heenstreamend beekje van 1661, dat in de reproductie zeker niet tot zijn recht komt.

Hendrick Averkamp is vertegenwoordigd door een wintergezicht, van 1655, dus door een zeer laat werk van den sympathieken meester, hetgeen trouwens ook reeds te zien is uit de kleeding der tallooze schaatsenrijders op de breede ijsvlakte. De naamteekening Averkam is zonderling, maar deze was ook niet noodig om den juisten schilder aan te wijzen.

Ludolf Backhuysen is zeker zóó te genieten als in dezen storm op zee, waar de golven niet van wol, de wolken niet van watten zijn. Het is dan ook een bijzonder vroeg werk van den schilder, van 1658, toen de leerjaren bij Allert van Everdingen nog versch in zijn geheugen lagen.

Berchems' stuk is ietwat ongewoon door de voorname plaats die ingenomen wordt door de figuren, een officier en een dame te paard, sprekende met een voetganger terwijl een jongen er vóór met een hond op den grond zit.

De afgebeelde van Goyen van 1655 is een breedgeschilderde marine.

Een unicum is het boschgezicht van zekeren J. Hooft, voorheen in het bezit van den heer Alfred Thieme te Leipzig. Van dezen landschap-schilder is mij geen ander werk bekend en evenmin iets van zijn leven.

Olis is vertegenwoordigd door een coortegaardje met kaartspelende soldaten.

Het fraaie mansportret van Jan van Ravesteyn stelt blijkens het er op aangebrachte wapen een lid voor van de Haagsche familie Persyn.

Een ander portret, van Dirck Santvoort, riep bij hen die in 1885 in de Brakke Grond de verkoop van de belangrijke collectie Alewijn bijgewoond hebben stellig een aangename herinnering wakker. De liefvallige Eva Geelvinck kon door niemand op aantrekkelijker wijze voor oogen gevoerd worden. Het minutieus uitgevoerde portret sluit zich om te verwisselen aan bij dat van haar zuster Agatha in het Rijksmuseum te Amsterdam. Daar dat in 1640 geschilderd is, mogen we dit jaar zeker ook vaststellen voor het portret van Eva.

Een breedgeschilderde studie voor een poelierswinkel door François Snijders en een juweeltje van Adriaen van Stalbennt, een stadsgezichtje met een overtoom, vroeger in de collectie Schubart te München, stip ik slechts even aan, om nog te wijzen op een gevecht van ruiters met oostersche voetknechten van Dirck Stoop, dat eveneens te zijner tijd een sieraad geweest is van de collectie Schubart.

Het kleine stukje van Philips Wouwerman van 1646 gelijkt in de compositie veel op het paardje dat eenige jaren geleden uit de collectie Messchert van Vollenhoven voor ons Rijksmuseum verworven is; ook hier teekent het paard, $\frac{3}{4}$ van achteren gezien, zich bijna in zijn geheele lengte tegen de grijze lucht af.

Een klein landschapje van Jan Wynants is een voortreffelijk voorbeeld van diens zonnige kijkjes in de natuur, terwijl het Amsterdamsche stadsgezicht van Reynier Zeeman niet alleen een gunstigen indruk doet krijgen van dezen kunstenaar, die meestal meer gewaardeerd wordt om zijn geestige etsen dan om zijn droge geschilderde marines, maar het is ook voor de topographie van Amsterdam niet zonder belang, daar het een afbeelding is van een der schilderachtigste gedeelten van Amsterdam. Toen Zeeman het stukje schilderde, zat hij klaarblijkelijk op Uilenburg en gaf een nauwkeurig beeld van wat hij van daaruit zag, met links de Zuiderkerk en rechts de Snoekjesgracht en Oudeschans.

Behalve het manskopje van Rembrandt, dat in een heliogravure is weergegeven, zijn alle andere door mij genoemde schilderijen afgebeeld door min of meer goed geslaagde lichtdrukken, terwijl buitendien een ets van Peter Halm de uitnemende herdersscène van Adriaen van de Velde, van 1667, op voortreffelijke wijze weergeeft. Dit stuk kan bogen op een aanzienlijken stamboom die begint met het te Parijs in 1776 verkochte kabinet Blondel de Gagny.

Noem ik nu nog het portret van den verzamelaar zelf door Franz von Lenbach, dan heb ik alle schilderijen gememoreerd waarvan ons onmiddellijke kennismaking door eenige reproductie gegund is. Ook bij de overige stukken zijn er verschillende die een vermelding overwaard zijn, zooals van Gerbrand van den Eeckhout Rebekka bij de fontein, van 1663, een Bevrijding van Petrus door Jacob de Wet, een Geograaf van den in de achttiende eeuw zoo vaak op de markt voorkomenden maar thans zeldzamen nabootser van Dou Jacob van Spreeuwen, en cindelijk een Dokter

bij een zieke dame van Jan Steen, waarvan de afkomst bekend is tot 1712, toen het stuk zich bevond op de auctie M. D. Grenier te Middelburg.

Moge het den heer Gottschald gegeven zijn, nog lang werkzaam te zijn in het belang van zijn dierbare verzameling oud-Hollandsche kunst. Wij misgunnen hem het bezit ervan niet, nu de verzamelaar op zoo doeltreffende wijze een ieder mee laat genieten van wat hem toebehoort.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Korte Mededeelingen.

Oriëntering van kerken.

Op de bijeenkomst van de »Astronomische Gesellschaft» te Göttingen van 4 tot 7 Augustus 11. werd door Prof. Dr. C. V. L. Charlier uit Lund eene voordracht gehouden over de door de astronomie geboden middelen om den ouderdom van kerken te bepalen. Reeds spoedig hierna vonden wij een kort bericht hierover in de couranten, doch wij achtten het onderwerp belangrijk genoeg om de inlichtingen uit de eerste hand te ontvangen en wachtten daarom tot het verschijnen van het *Vierteljahrsschrift* van het *Astron. Ges.* (Leipzig 1902), waarin wij ook de besproken voordracht op blz. 229—233 vinden afgedrukt.

Reeds werd door Prof. Nissen ¹⁾ uit Bonn er op gewezen, dat de oudste Christelijke kerken zoodanig waren gebouwd, dat de zon op den naamdag van den beschermheilige bij den opgang haar stralen wierp langs de as van de kerk.

Sir Norman Lockyer ²⁾ leidde den ouderdom van Aegyptische tempels af uit de richting der as, die bij de stichting gericht moest zijn geweest naar het op- of ondergangspunt van bepaalde sterren, en Charlier past thans deze methode op de middeleeuwsche kerken toe.

Hij baseert zich hierbij op het gebruik van den Juliaanschen kalender in de middeleeuwen, die, gelijk bekend, in de 128 jaar een dag verschilt met den Gregoriaanschen. Berekent men nu hoeveel dagen verschil er zijn tusschen den datum, waarop de as der kerk in de lijn van den zonsopgang komt te vallen, en den dag van een beschermheilige, dan heeft men slechts dit aantal met 128 te vermenigvuldigen om, althans bij benadering, den ouderdom der kerk te vinden.

De formule voor de berekening is: $\sin \delta = \cos \varphi \sin \alpha$ waarbij $\delta =$ de declinatie der zon op den dag, waarop deze thans ondergaat in de

1) *Rheinisches Museum für Philologie.* 1885.

2) *The Dawn of Astronomy.* 1894.

richting der as der kerk, φ = de poolhoogte der kerk en α = de hoek tusschen de as der kerk (van het altaar naar den hoofdingang) en het astronomische Westen (positief van het Westen naar het Noorden berekend). Heeft men aldus δ gevonden, dan zoekt men in den Gregoriaanschen kalender den dag, waarop de zon deze declinatie heeft en herleidt die tot den Juliaanschen kalender. Men zal dan zien, dat deze niet samenvalt met den naamdag van den beschermheilige, daar de Juliaansche kalender elke 128 jaar een dag bij den Gregoriaanschen ten achter blijft. Het gevonden verschil vermenigvuldigd met 128, geeft dus bij benadering den ouderdom der kerk aan. Bij deze berekening zal men natuurlijk ook op de gedeelten van dagen te rekenen hebben. De afwijking van de as zal noordelijk van het westpunt zijn, indien de heilige-dag valt in de zomermaanden en zuidelijk van het westpunt, indien deze valt in de wintermaanden.

Waar het stichtingsjaar vaststaat, kan men op deze wijze den stichtingsdag berekenen en daarmee den heilige aan wien de kerk oorspronkelijk gewijd was.

De gedachte zelve, om langs astronomischen weg den ouderdom van kerken te berekenen is niet nieuw. Zij werd reeds lang tevoren, in 1858, door Alberdingk Thijm in zijn »de Heilige Linie'' aan de hand gegeven naar aanleiding van onderzoekingen van Dr. H. Otte ¹⁾. Hier is mij echter niet gebleken, dat vóór Charlier de gedachte ook praktische uitwerking heeft gevonden.

Eenige bezwaren doen zich hierbij echter in de praktijk voor. Eerstens zijn aan eenige heiligen meerdere dagen gewijd (H. Maria. St. Jan e. a.) en verder zijn verscheidene kerken later zoodanig verbouwd, dat de oorspronkelijke as haast niet meer is aan te wijzen. Ook vergete men niet, dat ook in de middeleeuwen dikwijls door het terrein eene andere richting werd voorgeschreven, en waar dit het geval was, moet eene dergelijke berekening ook tot verkeerde resultaten leiden.

Het ernstigste bezwaar levert echter het punt van uitgang zelf. De veranderingen in de richting, waarin de zon bij den opgang haar stralen werpt, is per dag gering, zoodat elke fout bij het bepalen van de asrichting tijdens het bouwen van de kerk van overwegend storenden invloed op de berekening moet zijn. Het verschil is het grootst tusschen 17 en 25 Maart en 20 en 28 September en bedraagt dan voor onze hoogte in de vier dagen $2^{\circ}.34'$ (i. e. 2.57 graad) in Maart en $2^{\circ}.32'$ (i. e. 2.53 graad) in September en is het ongunstigst 22—26 Juni en 19—23 December, wanneer het slechts $0^{\circ}.5'$ en $0^{\circ}.6'$ (i. e. 0.08 en 0.1 graad) per vier dagen belooft. Bij zomer- en winter-solstitium is de afwijking juist nihil en vervalt dus alle berekening. De verschillen bij de overige dagen liggen tusschen deze uitersten. ²⁾ Omgekeerd zal dus in het gunstigste geval (Maart of September) een waargenomen afwijking der as van $2^{\circ}.34'$ wijzen op een verschil van vier dagen, dat is op vier epochen van 128 jaar of 512 jaar, en in het ongunstigste geval (Juni of December)

1) Zie de Opmerker van 23 Augustus l.l. †

2) Volgens de mij welwillend door Dr. J. H. Wilterdink, observator aan de sterrenwacht te Leiden, verstrekte berekeningen.

reeds een verschil van 0,1 graad dit resultaat opleveren. Een fout bij het vaststellen van de asrichting bij den bouw van $\frac{1}{10}$ graad ($\frac{1}{8}$ $\frac{1}{6}$ van een rechten hoek) zal dus bij kerken gewijd aan beschermheiligen, wier naamdag in de ongunstigste periode valt, reeds in het eindresultaat een fout van 512 jaar aanwijzen.

Het zuiver astronomisch vaststellen van de aslijn is thans met de instrumenten, die ons ten dienste staan, reeds niet ieders werk, en voor de middeleeuwen zal, zelfs al leverde het terrein geen moeilijkheden, het bouwen in de meeste gevallen slechts bij benadering in de juiste richting zijn geschied.¹⁾

Waar nu reeds kleine fouten op het eindresultaat zulke belangrijke afwijkingen kunnen veroorzaken, geloof ik, dat het praktisch belang van deze methode voor de berekening van den ouderdom van kerken zeer gering is. In geval van twijfel over de juistheid van uit andere gegevens opgebouwde gissingen, zal zij er echter in gunstige gevallen toe kunnen bijdragen, om de waarschijnlijkheid dier gissingen nader te toetsen.

J. C. OVERVOORDE.

Het slot van den Winterkoning te Rhenen.

In de Mittheilungen zur Geschichte des Heidelberger Schlosses, 1902, Band IV, Heft 2, bl. 96—133, wijdt Dr. Joh. Kretschmar een belangrijk en uitvoerig artikel aan het slot, door den Winterkoning te Rhenen gebouwd, en de hierin bijeengebrachte kunstschaten. Waar hierover tot heden slechts weinig bekend was en het artikel allicht in Holland niet velen onder de oogen zal komen, acht ik het niet overbodig hier er een kort overzicht van te doen volgen.

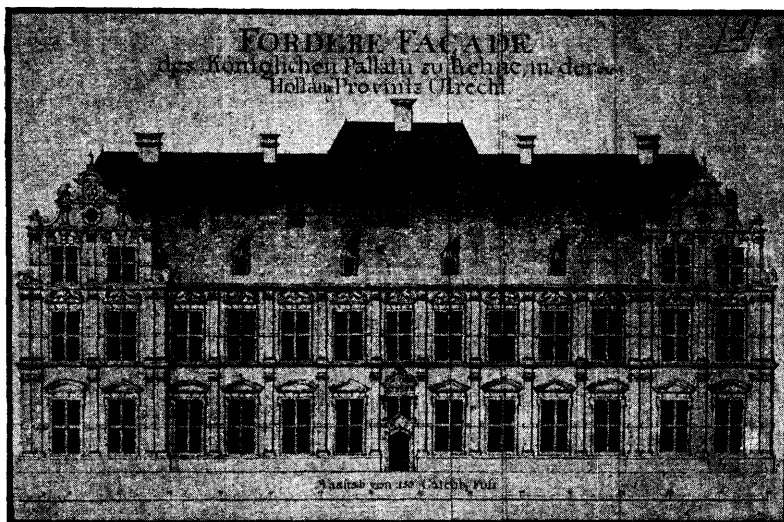
Toen Keurvorst Frederik V van de Pfalz, uit zijne landen verdreven, in Holland een toevlucht vond, werd hem het Sint Agnietenklooster buiten Rhenen ten gebruike gegeven. De jachtrijke streek beviel hem, en hij besloot met de Staten van Utrecht over den aankoop te onderhandelen, hetgeen leidde tot een verdrag van 25 Mei 1629, waarbij de Staten hem het klooster met aanhoorigheden gratis afstonden voor hem en zijne erven, onder bepaling echter, dat bij vervreemding aan de Staten 10.000 gulden te betalen zoude zijn.

Weldra werd nu met den bouw van een slot begonnen, dat in 1632 gereed kwam. Het was een groot gebouw van twee verdiepingen met het hoofdfront naar het Noorden, naar den straatweg van Arnhem op Utrecht. Het hoofdgebouw was 40.9 M. lang, 8.2 M. breed en 9.9 M. hoog en had twee zijvleugels naar het Zuiden, elk 26.3 M. lang en 5.8 M. breed.

1) Men denke b.v. aan de Groote Kerk te Dordrecht, waar de as van het koor een reeds met het bloote oog waarneembare noordwaardsche afwijking vertoont met de as van het schip der kerk. Dit verschil bedraagt volgens de meting door den heer H. W. Veth, architect der Kerk, $1\frac{1}{2}$ graad, hetgeen dus volgens bovenstaande gegevens bij de berekening naar gelang van het jaargetijde een fout oplevert van ongeveer 300 à 7500 jaar!

Voor en achter was een slotplaats, waarbij zich de tuinen aansloten, die tot aan den stadsmuur reikten. Aan de achterzijde was in het midden van het hoofdgebouw een statig trappenhuis uitgebouwd, 11,7 M. breed en 14,5 hoog.

Alleen het voorfront was versierd. De eentonigheid der penanten was door pilasters gebroken en de vensterbekroningen waren eenvoudig versierd. De middenbouw was door een rechte gootlijst gedekt, waarboven zich het schuine leindak verhief, alleen aan de eindpunten afgebroken door een iets naar voren springenden hooger en bouw met laat-renaissance versierden topgevel. Het hoofdportaal was zeer eenvoudig en veel te weinig sprekend voor den monumentalen bouw.

De vertrekken hadden allen moerbinten en kinderbalkjes, plafonds waren niet aangebracht, zelfs niet in de feestzaal boven de vestibule, waaraan eene grootte was gegeven van 12,8 bij 8 2 M. en 44 M. hoogte.

De zij- en achtergevels waren niet versierd, zoodat het geheel vrij eenvoudig was ontworpen.

Van het slot bestaan verschillende afbeeldingen. De hierboven afgedrukte is genomen naar eene bij het aangehaalde artikel van Dr. Kretzschmar gereproduceerde teekening uit het jaar 1748, aanwezig in het staatsarchief te Hannover. 1) Dr. P. Hofstede de Groot bezit twee teekeningen

1) Deze teekening werd gemaakt door den Oberlandbaumeister von Bonn, die in 1748 naar Rhenen werd gezonden om rapport uit te brengen over den toestand van het slot, of naar eene door hem gemaakte schets. (Mededeeling van Dr. Kretzschmar).

van Pieter Saenredam uit het jaar 1644 met afbeeldingen van het Koningshuis (zij- en achtergevels), die op de laatste expositie van den kunstkring te 's-Gravenhage waren tentoongesteld. De Opmerker van 1890, n° 19, bevat een opstand door Godefroy ontworpen naar eene prent in Tirion's Verheerlijkt Vaderland. 1744, deel 9, bl. 273 ¹⁾. Verder een gravure naar Spilman (c. 1760) genaamd »Het stadhuis te Rhenen'', die feitelijk eene afbeelding geeft van het Koningshuis en eene teekening in het Prentenkabinet te Amsterdam van Hoogers uit 1771 ²⁾.

Inwendig beantwoordde de meubileering geheel aan het prachtlievend karakter van den Keurvorst, gelijk uit de in het archief te München gevonden inventarissen van 1633 en 1649 blijkt. Er was eene groote verzameling van Turksche tapijten, rijkbekleede zetels en luxueuse praalbedden met goud en zilver en gordijnen van atlas en zijde. Voor de wandbekleding waren niet minder dan 21 stel gobelins gebezigd, welke grootendeels door den Keurvorst uit Duitschland waren medegebracht. Hieronder waren:

1*. ³⁾ Zeven gobelins, hoog 5 el en tez. lang $36\frac{1}{2}$ el, voorstellende de bekeering van Paulus.

2*. Zeven stuks hoog 4 el en lang $33\frac{1}{2}$ el, met het Oordeel van Salomo en andere voorstellingen.

3*. Acht stuks hoog 4 el, lang $35\frac{1}{2}$ el, met de geschiedenis van Salomo.

4*. Zes stuks (5 bij $36\frac{3}{4}$ el) met de geschiedenis van Jozef, »die von Leiden geholt worden'' [slaapkamer der koningin].

5. Negen stuks Brusselsche gobelins met landschappen en jachtscènes (5 bij 44 el).

6*. Negen stuks (6 bij $56\frac{1}{2}$ el) en een deurstuk van $3\frac{3}{4}$ bij $2\frac{3}{4}$ el, met de geschiedenis van Tobias.

7*. Tien stuks (5 bij $55\frac{1}{2}$) met de geschiedenis van Abraham.

8*. Twaalf stuks, met zijde bewerkt (5 bij $53\frac{1}{2}$ el), met de schepping der wereld en den zondevaal [eetzaal].

9*. Acht stuks Brusselsche gobelins met zijde bewerkt, (5 bij 43 el). jachtscènes en landschappen.

10*. Negen stuks ($4\frac{1}{2}$ bij 46 el) met jachtscènes.

---

1) Bij vergelijking van het ontwerp van Godefroy met de vertrouwbare teekeningen van Saenredam en de hierboven gereproduceerde blijkt dat Godefroy bij het huis een kelderverdieping heeft gedacht met kelderramen en een bordes, die nooit aanwezig zijn geweest. Ook de pilasters zijn door hem afwijkend en met te veel banden ontworpen. Volgens de bovenstaande reproductie was op elke verdieping een band van natuursteen op de hoogte van het midden der kruisramen door den gevel getrokken. De vensterbekroningen der eerste verdieping zijn door G. onjuist weergegeven en het boven het dak uitstekend trappenhuis ontbreekt bij hem.

2) Mededeeling van Mr. S. Muller Fzn. te Utrecht.

3) De met * geteekende nummers zijn later naar Heidelberg overgebracht.

11. Twee stuks ($4\frac{1}{2}$ bij 8 el), met gouddraad en zijde bewerkt, voorstellende de een Dido, Aeneas en »Agathe'' en de ander een feestmaal met eene harpspeelster.

12. Vier stuks (4 bij 15 el). met goud en zilverdraad bewerkt, met tournooi-voorstelling [klein cabinet der koningin].

13. Zes stuks (6 bij 36 el), met zijde bewerkt met groote figuren, waaronder het offer van Iphigenia.

14. Acht stuks, 5 el lang, met de geschiedenis van Jacob.

15*. Zes stuks (5 bij $35\frac{1}{2}$ el), bijna nieuw, met den Uittocht uit Egypte.

16. Negen stuks ($4\frac{3}{4}$ bij $45\frac{1}{2}$ el), nieuw werk, jacht en landschap.

19*. Acht stuks ($6\frac{1}{2}$ bij 27 el), met goud en zilver bewerkt, voorstellende de belegering van Nanstuhl (?)

20*. Vijf stuks (4 bij $27\frac{1}{2}$ el).

21. Vijf stuks, hoog 5 el, met grof jachtwerk, geteekend Aa.

22*. Zes stuks, hoog 3 el, »Rückstücker von Pfalz- und Sächsischen Wappen''.

23*. Vijf stuks, met de geschiedenis van Mozes.

En verder 17, 18, 24, nieuw blauw goudleer, rood goudleer, en bruin goudleer.

De vermelding der voorstellingen van de tapijtbehangsels geeft ons een beeld van den daarin heerschenden smaak. Naast 10 bijbelsche voorstellingen vindt men er 2 klassieke, 5 jacht- en tournooi-scènes en een geschiedenis van een beleg. Onder de gobelins van den Keurvorst in 's-Gravenhage waren er 7 met bijbelsche voorstellingen, 3 klassieke en 2 jachtscènes ¹⁾.

---

1) In den inventaris van 1649 worden nog als in den Haag aanwezig en in 1661 naar Engeland overgebracht vermeld:

1. Twee stuks met zijde bewerkt: Medora en Angelica.

2. Zeven stuks met de geschiedenis van Achab en Jesabel.

3. Twee stuks met de geschiedenis van Salomo.

7. Zes stuks met jacht en visscherij, 5 bij $29\frac{1}{2}$ el, elk stuk voorzien met het wapen van Beieren.

8. Tien stuks rijk met zijde bewerkt, Fransch werk met groote figuren, $5\frac{3}{4}$ bij $58\frac{1}{4}$ el.

9. Acht stuks, nog nieuw, met de geschiedenis van Tobias, $4\frac{1}{2}$ el hoog.

10. Zeven stuks, beschadigd, met groote figuren, $4\frac{3}{4}$ bij $36\frac{1}{2}$ el.

11. Twee stuks, met zijde bewerkt, de geschiedenis van Keizer Augustus, 5 bij $7\frac{1}{2}$ el.

12. Een stuk, de Koningin van Saba, $4\frac{1}{2}$ bij $3\frac{1}{2}$ el.

13. Een stuk, met zijde bewerkt, de geschiedenis van Jozef, $4\frac{1}{2}$ bij 6 el.

14. Een stuk met Faam en bloempotten, 2 bij 3 el.

15. Een stuk met 3 bloempotten, $1\frac{3}{4}$ bij $2\frac{3}{4}$ el.

16. Zes vensterstukken, de verwoesting van Troje, 2 bij 28 el.

17. Een vensterstuk met het Pfalzisch en Saksisch wapen, $1\frac{1}{2}$ bij 5 el, nog nieuw.

Het belangrijkste is wel de vermelding der te Rhenen aanwezige schilderijen, waarvan ik hierachter als bijlage een extract laat volgen, voor zooverre de namen der schilders bij de stukken vermeld worden.

Toen Karl Ludwig, de zoon van den verdreven Winterkoning na den Westphaalschen vrede, in het bezit van de Pfalz was hersteld, werd een groot deel van den inventaris van het slot, waaronder 12 van de gobelins en waarschijnlijk alle schilderijen, naar Heidelberg overgebracht. Wat achterbleef werd door Koningin Elisabeth in 1661 naar Londen medegenomen.

Het slot vererfde in 1714 op den Keurvorst van Hannover en werd waarschijnlijk na 1677 niet meer door de vorstelijke familie bezocht. In 1702 was het reeds onbewoond en het kwam langzamerhand in verval. Voor den bezitter was het een lastpost geworden en de verkoop werd bemoedigd door de clause van 1629, waarbij bepaald was, dat in dat geval een bedrag van 10.000 gulden aan de Staten van Utrecht te betalen zoude vallen.

In 1794 werden op de slotplaats barakken gesteld voor de gewonde Engelschen, die hier van 8 Augustus 1794 tot 3 Januari 1795 verblijf hielden en alles wat nog overgebleven was vernielden en leegplunderden. Later kwamen de Franschen, doch deze vonden het slot reeds onbewoonbaar. De beide slotplaatsen boden echter nog geschikte berging voor de proviandkudden voor het leger, die vrijen toegang hadden door het reeds half verwoeste slot, »so dasz im ganzen Hause keine Stube war, worin nicht kniehoch der Mist lag'', gelijk een brief van burgemeester Klerck van 1 Februari 1796 meldt.

In 1812 of 1813 werd het gebouw door de Franschen verkocht voor 21.300 gulden, later ook de tuin, en de niet verkochte hijbehoorende gronden werden door het domein verpacht ¹⁾.

J. C. OVERVOORDE.

18. Een stuk, rijk met goud en zilver bewerkt, met Salomo en de koningin van Saba, $3\frac{1}{2}$ bij $2\frac{1}{2}$ el.

19. Vier stuks, jachtscènes, $4\frac{1}{2}$ bij 24 el.

20. Acht stuks, gekocht van van Schoonhoven in den Haag, met de geschiedenis van Pompeius en Cleopatra.

21. Acht stuks met de geschiedenis van Elias en acht stuks groen en geel, buiten gebruik gesteld.

1) Het Stedelijk Museum te Utrecht bezit nog twee fraaie oorspronkelijke beeldhouwde basreliefs uit het fries van het slot, voorstellende eene smederij en cenige maaiers in een korenveld.

BIJLAGE.

Inventarium aller deren Mobilien, welche bei dem Haus zu Rhenen und dem Concierge daselbsten, Anthoni Alberts de Beer, geliefert worden seind im Jahr 1633 1).

Schilleryen :

1. Ein Stück von Meister Cornelis von Harlem : Venus, Ceres und Bachus.
2. Ein Stück von Schiffen von Abraham Wilges von Utrecht.
3. Ein Banket von vielen Personen von Bilart von Utrecht.
4. Ein ander Stück von Schiffen von Vroom von Harlem.
5. Ein Stück von Allerhand Beesten von Saverj von Utrecht.
6. Ein Stück von Allerhand Kuchenwirtschaft von einem Meister von Delft.
7. Ein Nachtperspectiv von Steenwich.
8. Ein alt Stück, so ein Landschaft von Heinrich Blesch.
10. Ein Perspectiv von Bassen.
13. Ein Frau mit einer Letzern von Blummert von Utrecht.
15. Ein Stück von Schiff von Bilart de fluit [Ist verbrant].
18. 1 Stück so ein Banket von Godin, von Jan van Baden.
19. 1 Stück von Schiff von Vroom.
20. Ein Copey von einer Schäferin von Pauly Marelisen.
22. Ein Stück von Landschaft von Peter Schaubrück.
23. Ein Triumph der Goden von von der Clerc.
24. Ein Stück, so ein Schäferin von Bylartt.
26. Ein Stück von Hechengut, von Meister Cornelis Jacobs von Delft.
33. Vier Stück so grosz, in Camin zu setzen, von Bassen, Paul Marelisen, Henrick von Bruckh und Meister Cornelis von Delft.
34. Ein Stück mit 2 Hunden von Saueri.
35. Ein Stück mit 3 Hunden von Saueri.
38. Zwei Stück von Heinrich von Balen in Kamin zu setzen.
39. Ein Stück mit Schiff von Adam Willars in Kamin zu setzen.
40. Ein Stück von Rubens von Antwerpen, Venus und Adonis [Im Kamin der Köningin klein Kabinet].
98. Ein Perspectif von einem Saal, von Basze.
114. 1 Stück Abraham und Agar von Rubens.
115. 1 Stück. Jacob und Esau, in J. Mt. grosz Kabinet, mit D. F. 1611.
117. 1 Tochter von Paul Marelisen.

---

1) Uit het Kgl. Hausarchiv in München, Ns 1022¹/₂. De tusschen [ ] gedrukte gedeelten zijn later bijgevoegd en geven waarschijnlijk aan waarheen de stukken in 1649 gebracht zijn.

De niet genoemde schilderijen zijn meest portretten, zonder naam van den schilder. De collectie bestond uit 123 stuks.

Nederlandsche meubelen.

Op mijn vraag naar gedateerde Nederlandsche meubelen, in een vorig nummer van het Bulletin, mocht ik een vijftal antwoorden ontvangen. Hoe gewaardeerd deze hulp uitteeraard ook zij, men kan toch begrijpen, dat zij niet voldoende was om mij veel nader te brengen tot zulke volledige bekendheid met wat ons nog aan gejaarmerkt schrijnwerk over is, als voor eene historiografie van het Nederlandsche meubel wenschelijk schijnt.

Het kan wezen dat mijn vraag te ruim was gesteld, dat sommigen, over veel inlichtingen beschikkend, terugdeinsden voor de moeite die over te brengen en anderen meenden, dat een *hun* bekend meubel wel *algemeen* bekend zou zijn.

Ik laat hieronder daarom afdrukken een lijst van alles wat ik tot heden vond. Daaruit zal kunnen blijken welke voorwerpen van dienst kunnen zijn en tegelijkertijd hoeveel mij nog ontging. De lijst is alfabetisch gerangschikt volgens de plaatsen waar zich de voorwerpen bevinden en, in elke plaats, chronologisch.

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Aartswoud.	Bank	1641	N. H. Kerk
Alkmaar.	Orgelkast	1511?	Groote Kerk
	Kast	1638	Trouwk. i. h. Raadh.
	Preekstoel	1665	Groote Kerk
	Portiekbetimmering	1695	Luthersche Kerk
Amsterdam.	Hek	1551—'58	Nieuwe Kerk
	Hekken	1620	» «
	Portiek	1620	» »
	Deuren	1622	particulier bezit
	Deurkalf	1623	» »
	Portieken	1642	Nieuwe Kerk
	Preekstoel	1647—'49	» »
	Portiek	1652	» »
	Portiek		M. Z. kapel
Kast	1681	part. bezit	
Benningbroek	Preekstoel	1661	Kerk
Blaricum	Doophek	1661	N. H. Kerk
Bolsward	Betimmering	1615	Raadzaal
	Preekstoel	1659—'62	Groote Kerk
	Vroedschapsbank	1730	Martinikerk
Breda	Hek v.d.graf kapel v. Engelbert I v. Nassau	± 1539	Groote Kerk
Broek op Langendijk	Preekstoel	1709	Kerk
Broek in Waterland	Preekst. en doophek	1685	Kerk

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Delft	Vensteromlijsting	1537	Nieuwe Kerk
	Preekstoel	1548	
Dirkshorn	Preekstoel	1660	Kerk
Dordrecht	Choorbanken	1538—'42	Groote Kerk
Dursterdam	Kapstok	1612	Kerk
Edam	Bank	1609	St.-Nicolaaskerk.
	Preekstoel	1649	»
	Doophek en banken	1657	»
	Banken	1668	»
Eenigenburg	Preekstoel	1698	Kerk
Enkhuizen	Choorhek	1542	Westerkerk
	Orgelkast	1549	»
	Preekstoel	1567—'68	«
	Preekstoel	1610	Zuiderkerk
	Tochtdeur	1621	Westerkerk
	Tochtdeur	1638	»
	Preekstoel	1735	Luthersche Kerk
Franeker	Schoorsteen	1591?	Raadhuis
Goes	Bank	1654	Kerk
Graft	Bank	1676	Kerk
's-Gravenhage	Geldtafel	1543	Part. bezit
	Preekstoel	1550	St.-Jacobskerk
	Kast	1559	Part. bezit
	Kast	1601	Part. bezit
	Ledekant	1619	Part. bezit
	Kist	1644	Part. bezit
	Kast	1670	Part. bezit
	Rechtermestoelte	1671	Raadhuis
	Zaalbetimmering	1697	Binnenhof
	Schoorsteenbetimmering	1734	Raadhuis
's-Gravenpolder	Preekstoel	1641	Kerk
Groningen	Choorhek	1603	Aa-kerk
Grootebroek	Banken	1696	Kerk
Haarlem	Choorhek	1510?	St. Bavo
	Preekstoel	1620	Bakenesserkerk
	Port.betimmeringen	1642	St. Bavo
	Betimmering	1655	Huis van Bewaring
	Betimmering	± 1670	Raadhuis
	Schoorsteen	± 1670	»
Harencarspel	Preekstoel	1602	Kerk
	Bord	1663	»
Haringhuizen	Preekstoel	1654	Kerk

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Hattem	Preekstoel	1635	N. H. Kerk
	Choorhek en Magistraatbank	1646	»
's-Heerarendskerke	Preekstoel	1635	Kerk
	Bank	1656	»
	Bank	1739	»
Heeswijk	Kast	1528	Kasteel / thans
	Stoel	1624	» \ verkocht
Hoogwoud	Bank	1634	Kerk
Hoorn	Portiek	1619	St. Antoniuskerk
	Bank	1620	»
	Preekstoel	1635	Noorderkerk
	Choorhek	1642	»
	Portiek	1643	»
Jisp	Doophek	1667	Kerk
Kampen	Betimmer. Raadzaal	1543	Raadhuis
	Choorhek	1552	Bovenkerk
	Preekstoel	1650	Buitenkerk
Koog a.d. Zaan	Preekstoel	1686	Kerk
Kortenhoef	Fragm. Choorhek	1541	Kerkstoren
Krommenic	Preekstoel	1658?	Kerk
Lambertschaag	Preekstoel	1635	Kerk
Laren i.h. Gooi	Doophek	1672	N. H. Kerk
Leiden	Kamerbetimm.gen	1607	Raadhuis
	Zaalbetimmering	1671	Rijnlandshuis
St.Maartensberg	Preekstoel	1696	Kerk
Middelburg	Rechtergestoelte	1639—'40	Raadhuis
	Schrijftafel	1656	part. bezit
Monnikendam	Choorhek	1562—'63	St. Nicolaaskerk
	Doophek en banken	1655	»
Muiden	Banken	1647	N. H. Kerk
	Preekstoel	1652	»
Naarden	Choorhek	1531	N. H. Kerk
	Lijst	1602	Raadhuis
	Zaalbetimmering	1603	»
	Bank	1623	N. H. Kerk
	Choorhek en deur	1626	»
	Bank	1633	»
	Bank	1681	»
Nisse	Preekstoel	1672	Kerk
Nijmegen	Schepenbanken	1550—'60	Raadhuis

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Nijmegen	Portaal	1554	Raadhuis
	Archief kast	1560	»
	Portaalbetimmering	1577	St. Stephenskerk
	Magistraatbank	1600	»
	Tochtportaal	1623	»
	Preekstoel	1639	»
	Bank	1644	»
	Doophek	1652	»
	Details i.d. Viersch.	1657	Raadhuis
Oosterblokker	Preekstoel	1661	Kerk
Oosterend (Fr.)	Oksaal	1554	Kerk
Oosthuizen	Orgelkast	1521?	Kerk
	Portiek	1648	»
	Preekstoel	1664	»
Opperdoes	Preekstoel	1688	Kerk
Oude Niedorp	Preekstoel	1670	Kerk
Oudewater	Kamerbetimmer.	1611?	Particuliere woning
Ouwerkerk (Duivel.)	Preekstoel	1696	Kerk
St.-Pancras	Preekstoel	1740	Kerk
Rhenen	Choorbanken	1570	N. H. Kerk
Rotterdam	Schepenbanken	1589	St. Laurenskerk
	Admiraalsbank	1595	»
	Kerkmeestersbank	1618	»
	Preekstoel	1707	»
	Choorhek	1715	»
De Rijp	Portiek	1670	Kerk
Schardam	Preekstoel	1667	Kerk
Scharwoude	Preekstoel	1656	Kerk
Schoonhoven	Banken	± 1653	Kerk
	Preekstoel	1658	»
Sinoutskerke	Preekstoel	1617	Kerk
Sneek	Preekstoel	1626	Groote Kerk
Spaarndam	Preekstoel	1665	Kerk
Steenwijk	Choorhek	1657	Kerk
Texel (Den Hoorn)	Preekstoel	1670	Kerk
Tholen	Preekstoel	1648	Kerk
Utrecht	Tochtdeuren	1608	Buurkerk
	Bank	1653	St. Nicolaaskerk
	Betimmeringen	± 1750	Part. bezit

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Vianen	Choorhek	1542	Kerk
	Choorbank	1624	»
Vlieland	Portieken	1647	Kerk
Wadway	Preekstoel	1656	Kerk
Westerblokker	Preekstoel	1657	Kerk
Winkel	Bank	1671	Kerk
Woerden	Zaalbetimmering	1610?	Raadhuis
Workum	Preekstoel	1718	N. H. Kerk
Wouw	Choorbanken	1680—'90	R. K. Kerk
Zaandam	Preekstoel	1644	Westerkerk
Zierikzee	Schoorsteen	1673	Raadhuis
Zwaag	Preekstoel	1659	Kerk
Zwolle	Choorhek	1597	St. Michaelskerk
	Ged. v. e. Sch.steen	1606	Raadhuis
	Preekstoel	1617—'22	St. Michaelskerk

In bovenstaande lijst heb ik niet vermeld de voorwerpen, die in openbare verzamelingen worden bewaard. Van wat zulke collecties, in binnen- en buitenland, voor mijn doel geschikt bevatten mocht ik nog maar zeer weinig bijeenbrengen. Voor het gemakkelijke overzicht heb ik dat op onderstaande afzonderlijke tabel ingeschreven.

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Amsterdam	Leunstoel	vóór 1578	Nederl. museum
	Kast	1583	»
	Kamerbetimmering	1626	»
	Schrijfbureau	1628	»
	Kamerbetimmering	1663?	Mus. Amstelkring.
Berlijn	Kast	1542	Kunstgewerbe Mus.
	Kast	1637	»
Flensburg	Stoel	1642	Museum
Gouda	Buffet	1738	Museum
's-Gravenhage	Gesneden friesje	1571	Mus. v. kunstnijverh.
	Kist met intarsia	1664	
Groningen	Kamerbetimmering	± 1668	Museum
Haarlem	Kast (afgietsel) ¹⁾	1621	Kunstnijverh.mus.

1) Gaarne wist ik waar zich het origineel bevindt.

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Hamburg	Gebeeldhouwde mangelplank	1589	Mus. f. Kunst und
	Kast	1648	» [Gewerbe
	Kast	1652	»
Hoorn	Kast en bedstede	1607	Westfriesch Mus.
	Stoeltje	1624	»
	Schoorsteenbetimm.	1746	»
Londen	Stoel	1678	South-Kensington m.
Maastricht	Kast	1627	Museum
Middelburg	Stoel v. L. de Croy	± 1550	Museum
	Burgemeestersstoel	1595	»
Nijmegen	Schoorsteen	1650—'60	Museum
	Gesneden tropee	1664	»
Utrecht	Fragmenten v.choor- stoelen uit den Dom	1563	Stedelijk Museum
	Schoorsteenmantel	1631	»

Ten slotte is mij van de hierna volgende meubelen bekend, dat zij op de aangegeven tentoonstellingen aanwezig waren, maar weet ik niet waar zij zich thans bevinden.

Op de tentoonstelling, in 1854 te Amsterdam gehouden (in *Arti et Amicitiae*), vond men een tafel, gedateerd 1619, ingezonden door den heer J. Lansink te Amsterdam (no 179), en een eikenhouten schrijflade uit 1667 van den heer C. G. Boonzajer te Gorinchem (no 259).

De Delftsche tentoonstelling van 1863 toonde een »prachtige stoel met hoogen rug» uit 1574, ingezonden door Z. M. den Koning (no 2572), en een gebeeldhouwd kastje uit 1717 met de wapens van Michiel Poortermans en Jacoba de Vlieger, toebehoorende aan den heer C. J. van der Lely te Maassluis (no 649).

Ter Amsterdamsche tentoonstelling in 1877 (*Arti*) was aanwezig een door de Gemeente Hoorn ingezonden »eikenhouten kistbankje met gesneden ornamenten, gemerkt: A° Aafje Peters 1722 (no 56).

De Haagsche tentoonstelling van 1888 gaf te zien: een kast uit 1638 van den heer J. Cock te Breda (*Groep II* no. 22a), en een door den heer A. C. J. van de Pavoordt te Gouda ingezonden boekenkast uit 1641 (*Gr. II* no 24a).

Over de tegenwoordige verblijfplaats van deze voorwerpen zou ik gaarne worden gelicht.

Het zal thans den lezers van het *Bulletin* niet moeilijk vallen te zien, in hoeverre hunne kennis de mijne kan aanvullen ¹⁾. Eene teekening of

1) Voorwerpen versierd in z.g. Kerbschnitt vallen buiten mijn onderwerp. Eventuele mededeelingen gelieve men te zenden aan mij, adres: Rijksmuseum, Amsterdam.

foto, bij eventueele opgaven gevoegd, zal mij ook zeer welkom zijn, daar zij het best in staat stelt over het belang van een voorwerp te oordeelen.

Ik hoop, dat velen zich de betrekkelijk geringe moeite, van hen gevraagd, willen getroosten.

Maar al te lang is de geschiedenis van het Nederlandsche meubel verwaarloosd. En zij heeft ons toch nog zooveel belangrijks te leeren. Indien onze moderne meubelen, volgens internationale erkenning, op de Turijnsche tentoonstelling zijn gebleken tot de beste van dezen tijd te behooren, dan danken zij dit aan den nationalen karaktertrek, met welken juist de bestudeering van het oude meubel ons vertrouwd maakt: de stemmigheit van kleur, de logica van bouw en de wijze gematigdheit in versiering.

Tot die zoo wenschelijke geschiedenis onzer meubelkunst kan de catalogus van het Nederlandsch Museum eene eerste bijdrage worden, indien de lezers van dit blad slechts willen helpen.

Amsterdam, November 1902.

JAN KALE.

Een en ander over Moes' Iconographia Batavia, no. 130.

Het is jammer, dat tot nu toe de op deze triptiek afgebeelde personen nooit behoorlijk geïdentificeerd zijn; een oplossing van dit vraagstuk zou van veel belang zijn, zoowel voor de historie der Oud-Hollandsche schilder kunst, alsook der iconographie. Moge het hiervolgende als een poging beschouwd worden om de zaak wat nader tot de waarheid te brengen. Er zijn twee verschillende families waartoe de voorgestelde personen gebracht zijn: ten eerste in »de Navorscher' (43^e jaar, pag. 96), waar betoogd wordt, dat het Matenesse's zouden zijn, waarvan hij die bezitter der heerlijkheid Alkemade was, zijn stamwapen (de schuinbalk beladen met drie sterren) verwisseld zou hebben met dat der heerlijkheid (de leeuw.) Dit is o. m. om de volgende drie redenen onaannemelijk:

1°. Is de familie v. M. een der oudste riddermatige Hollandsche geslachten en is het ondenkbaar, dat ± 1500 een telg zoo met zijn aloud blazoën gehandeld zou hebben, dat hij het eenvoudig voor dat eener heerlijkheid verwisselde.

2°. Dragen alle zegels uit dien tijd het gewone, volle wapen v. Matenesse, zonder uitzondering.

3°. Welke leden van het geslacht v. Matenesse bezaten de heerlijkheid Alkemade?

Jacob van den Woude, o. m. heer van A., laat na: Maria v. d. W. † 1488 erfdochter, huwt 1484 Philips van Matenesse † 1533, waaruit:

1. Jacob v. Mat. † 1515 oud 30 jaar, kinderloos.

2. Maria v. Mat. o. m. vrouw van A. † 1558 huwt Johan van Duvenvoorde, ridder, waaruit de Wassenaers, heeren van Alkemade.

Zoals men ziet, kunnen er moeilijk, zooals op de triptiek staat, drie generaties Matenesse's in het bezit van Alkemade geweest zijn. De tweede identificatie, die welke de heer Moes geeft, is ook onhoudbaar. Deze laat de voorgestelde personen behooren tot de familie van Alkemade (inderdaad den leeuw voerende). maar de diverse alliantiewapens laten ons dan in den steek; om maar iets te noemen, een alliantie van Wassenaer met van Alkemade (zie den rechtervleugel der triptiek) is er nooit geweest. Die twee legendarische identificaties naar het rijk der fabelen verwezen hebbend, zal ik nu trachten op te sporen, welke personen ons de triptiek dan wel voor oogen stelt. Hierbij zijn wapen- en zegelkunde ons van het grootste nut.

De op den linker zijvleugel voorgestelde man voert een gevierendeeld wapen: in het 1° en 4° kwartier in goud drie zwarte wassende manen, d. i. van Duvenvoorde; in het 2° en 3° in goud een zwarten dwarsbalk en daarover een in twee rijen van rood en zilver geschaakt Sint-Andrieskruis, d. i. van IJsselsteyn. Het eenige lid van het geslacht van Duvenvoorde (later genoemd: van Wassenaer), die zijn wapen vierendeelde met dat van IJsselsteyn is: Gijsbert van Duvenvoorde, de eerste heer van Obdam en stamvader van den tak van dien naam (waaruit o. a. de beroemde Admiraal sproot.) Deze vierendeelde zijn wapen met dat zijner moeder, die uit het geslacht van IJsselsteyn was. En nu loopt alles prachtig af! Zijne vrouw was: Anna van Noordwijk (voerend in zilver een zwarten leeuw), wier ouders waren Jacob van Noordwijk en N. N. van der Beets (wapen de schuinbalk vergezeld van zes leliën). Hare grootmoeder was onbekend, maar het wapen leert ons nu, dat ze uit het geslacht van Raephorst was. Zoo leert in dit stuk de kunstgeschiedenis iets van de heraldiek, de heraldiek wat van de kunstgeschiedenis. Indien nu het stuk »contemporain'' is, kan men eenigszins het jaar vaststellen waaromtrent het geschilderd moet zijn, hoewel over deze personen, jammer genoeg, de data niet zeer vaststaande en weinig talrijk zijn.

Gijsbert van Duvenvoorde, heer van Obdam, overleed 1510 en werd in het koor der groote kerk te Haarlem begraven. Hij huwde 1503 met Anna van Noordwijk (dit jaartal waarschijnlijk, doch niet te bewijzen). Wat echter vaststaat is, dat de *oude* van Noordwijk, die welke met N. N. v. Raephorst gehuwd was en Jan heette, in 1501 dood was, wanneer zijn zoon Jacob (huwt van der Beets) beleend werd met de goederen zijns vaders.

Is dat schilderij dus naar de levende modellen gemaakt, dan moet, althans het middenstuk, voor of uiterlijk 1501 geschilderd zijn.

Leiden 11 December 1902.

H. G. A. OBREEN.

Aan deze mededeeling van den heer Obreen wil ik nog toevoegen, dat dit fraaie en goed bewaarde tafereel eenige weken geleden door Mevr. de Wed. Wesendonck gelegateerd is aan het Museum te Berlijn. Het is mij sedert ik het stuk in mijne Iconographia Batava gepubliceerd heb

gebleken dat de schilder ervan zonder twijfel identisch is met den zoogenaamden Glück'schen Mostaert, m. a. w. met den wezenlijken Jan Mostaert, die volgens van Mander omstreekt 1470 te Haarlem geboren en daar in 1555 of 1556 gestorven is, maar die gedurende langen tijd aan het hof van de landvoogdes Margaretha gewerkt heeft. In 1500 werden hem voor geleverde schilderijen in de St. Bavo-kerk te Haarlem gelden uitbetaald. Daar nu het bovenvermelde votiefstuk waarschijnlijk door Gijsbert van Duvenvoorde is besteld om te dienen ter nagedachtenis van zijn schoonouders, en Jan van Noordwijk in 1501 is overleden, kunnen wij de vervaardiging ervan gevoegelijk op niet lang na dit jaar stellen.

E. W. MOES.